

Байгө

Хтар

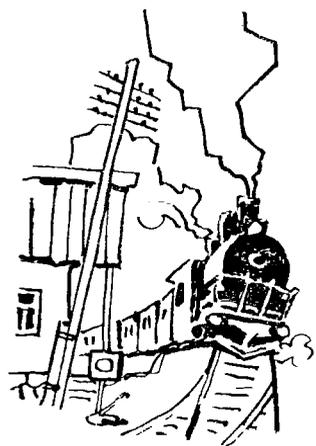
УНУТУЛМАЗЛЫКЪ КЮНЛЕ

БАЙРАМУКЪЛАНЫ МУХТАР
УНУТУЛМАЗЛЫКЪ
КЮНЛЕ

Х А П А Р Л А

Ставрополь-китаб басманы
Кларачай-Черкес бёшюму
Черкесск, 1984

Санитар поезд

сылжингени сайын, вагонланы темирлери бир-бирлерине тие да таркъ-туркъ эте, ичлеринде баргъан джаралылары тынчлыкъсыз этеди. Алай этиб талай сутканы баргъандан сора, паровоз, тамагъын бошлаб иги кесекни кычырды да, солууун акъыртындан акъыргын ала келиб, Курск вокзалда тохтады.

Узун суюкли, къара шинли, чырайлы джаш капитан, джаралы къолун да сау къолу бла ёрге туту, вагонну бир терезесин ачыб:

— Джолдашла! Москва! — деб джаралы тенглерине айланыб бир талай кере кыгычты. Бары сагъайдыла, къууандыла. Къымылдаялмагъан, ауур джаралыла да, башлары келтирюб, вокзал таба къараргъа кюрешилде.

Былагъа туберге хазыр болуб тургъан

Москва госпиталланы биринден иги кесек тиширыу, вагонлагъа кириб, джаралыла бла шагърей болдула. Ариу, татлы сёзле бла бирге алагъа дженгил болушлукъ да эте, барын вокзалгъа чыгъардыла.

Вокзалда москвачыла джаралыланы къуршаулаб, хар ким, къазауатда адамларындан хапар билирге излегенча неда къазауатда чотну иги ангылар умут этгенча, ала бла сёлеше, тюрлю-тюрлю саугъала узатыб, кёллерин кёлтюрдюле.

Ол кюн огъунакъ джаралыланы барын да бир госпиталгъа джарашдырдыла. Къазауат бара тургъанлыкъгъа, госпиталны хар заты иги, аламат. Ала энди бир тукъум бир затдат инджилмезча болдула.

Джаралыланы ичинден төрт офицер, госпиталны тамадасындан эркинлик алыб, ючюнчю этажда бир палатагъа тюшдюле. Къазауатда да ала бир аскер бёлекде, бир-бирлерин туугъан къарнашлача кёрюб тургъандыла. Аланы миллетликлери башха-башха болса да, джюреклери, тенгликлери бир иннетли эди. Аланы бири — Василий — оруслу, Николай — украинлы, Турусбек — къыргъызлы, төртюнчюлери да Мурат — къарачайлы.

Ала палатагъа джарашхандан сора, Василий:

— Аланла, къалай аламатды бу бизни палатабызны ичи. Хар зат таза, ариу, джарыкъ. Биз быллай болумда болмагъанлы бек кёб бола эди. Ийнанамысыз, бери келгенди, джараларым сау болгъанча болдула.

— Да, биз джатар орнубузну кесибиз сий-

генча джарашыб кёрмей тургъанлы иги кесек болады, — деб Мурат да сёз къошду.

Тенгле бир-бирлери бла сёлеше, накъырдала эте тургъанлай, палатаны эшиги къагъылгъанын эшитиб, Турусбек:

— Киригиз, боллукъду, — деб таууш этди. Эшик ачылды. Палатаны медсестрасы кириб, барына салам бергенинде, Николайдан къалгъанла бары медсестраны саламын ёрге туруб алдыла.

Бир кесекден:

— Шевченко Николай къайсыгъызсыз? — деб медсестра джаралылагъа бурулуб сорду.

— Менме, — деб Николай, орундукъну къулагъындан кючден-бутда тута, ёрге къобаргъа кюрешди.

Николайны биринчи этажгъа тюшюрюрге бир болушугъуз, — деб медсестра муну тенгерине джалынчакъ кёз бла къарады.

— Нек тюшеди ол ары, биз госпиталны тамадасындан эркинлик алыб келгенбиз бу палатагъа, ол бизни бла турлукъду, — деб Турусбек къайгъылы болгъанында, медсестра:

— Николайны джарасы ауурду. Операция керек болса, тюбюнде, биринчи этажда операция залда этиледи. Николайны мындан ары тюшюрген, дагъыда ёрге чыгъаргъан къыйынды, джарасына да заранды ол. Энди кёб сёлешгенден магъана джокъду. Мен бёлюмню тамадасыны буйругъун толтурама. Сиз офицерлесиз, буйрукъ не болгъанын бек зрну билесиз. Сизни солдатыгъыз сиз берген буйрукъну толтурмаса, сиз анга къалай къа-

рагъа керек эдигиз? — деб, медсестра ауругъанланы бетлерине джити къарады.

Офицерле, айтылгъан затны тюзге санаб, къымсыз болдула.

Василий а сѣлешмей чыдаалмады:

— Багъалы медсестра, сизни айтханларыгъыз бары да тюздоле. Сизге биз къаршчы бармайбыз, тилеген этебиз ансы. Биз ючюбюз да Николайны аскер тенглерибиз. Отнусууну да бирге кѳргенбиз. Госпиталда да бирге туругъа сюебиз. Керек болса, биз Николайны тюбюне, башына да къолубузгъа кѳлтюрюб джюрютюрбюз. Сиз анга толу ийнаныгъыз, — деб Николайгъа, медсестрагъа да къарады.

— Да, алай эсе, мен сизге не айтыргъа да билмейме. Бусагъатдан ючюбюз да барыгъыз да Нина Петровнадан эркинлик алыргъа кюрешигиз, — деб медсестра джумушагъанча кѳргенинде, Турусбек:

— Вот это другой разговор, — деб ышара, ѳрге къобду. Аны ызындан — Мурат, Василий. Ала «бусагъат» деб, бир-бири ызындан чабышыб, палатада Николай бла медсестраны къоюб чыгъыб кетдиле.

Бир-эки минутдан эркинлик алыб келдиле. Медсестра да, разылыгъын билдиргенча, ышара-ышара, палатадан чыгъыб кетди.

Тенгле кеслери эркин къалгъанларында:

— Очередная атака отбита! — деб Мурат накъырда этди.

Экинчи кюнюнде медсестра, палатагъа кириб келиб:

— Джолдашла, биринчи кюнюнде биз бир кесек дауур-суюр болдукъ эсе да, энди

кѳрти шагърей болургъа керекбиз. Мени атым — Раиса Ильиничнады. «Рая» деб къояргъа да боллукъсуз. Мен биринчи бѳлюмню медсестрасыма, сизни палата да аны ичинде болуб. Палатагъызны номери — бешинчиди. Госпиталь — эвагоспиталды, керек болса, ауругъанланы башха госпиталгъа кѳчюрюрге да боллукъду. Хар кереклигизни мени юсюм бла этерге керексиз. Мен къарыууму аямай болушурукъма сизге. Врачларыбыз иги билимли, алаамат врачладыла. Аланы айтханларын эте туругъуз. Ол заманда дженгил сау боллукъсуз. Биринчи кюнбюз ючюн а сиз мени кечигиз! Мен тамадамы буйругъун толтурур мурада кюрешгенме.

— Багъалы сестричка, бек сау бол! Энди госпиталны чотун да ангыладыкъ. Мындан ары сиз айтхандан чыкъмазбыз, — деб Николай тенглеге къарады. Тенгле да бирден: «Этербиз-этер, сау бол!» — деб медсестрагъа сѳз бердиле.

Бир кесекден, быягъынлай ышара-ышара, Рая башха палатагъа чыгъыб кетди.

Тенгле Раячыкъгъа уллу разы болдула. Аны рахат, ариу сѳзлери кѳллерине джарашды. Бир-бирлерине къараб: «Огъай, иги къызчыкъды, ауругъанланы кѳллерин ала биледи», — деб накъырдала этдиле.

* * *

Арадан ай кетди. Николайдан къалгъанла сау болгъанны орнунда болдула. Врачла, не къадалыб кюрешдиле эселе да, аны кеслери

суйгенлергча аякъ юсюне салалмадыла.
Буту тобукъну тобюнден кесилди.

Бу зат Николайны джюрегин бек къыйнады. Агъач аякъ, къолтукъ таякъла кёзюне кёрюне, мыдаждан-мыдах болуб, хазна киши бла да сёлешмей башлады. Алай болса да, тенглери тегерегине айланыб, кёл этиб, хар затына болушуб, аякъ юсюне салдыла. Николай, тенглери бла айлана, кече госпиталь тепсеуледе тепсерге кюреше, ойнай-кюле, агъач аягъына да джараша, кесини аягъындан башха кёрмей, бир сау адамча, джерджерде кесин тирилик бла кёргюзте тебреди.

Арадан талай кюн озгъандан сора Николай, тенглеринден джашырмай, Раячыкъ бла да тубеше, накъырда эте башлады.

Тенгле да аны эслеб, джукъ билдирмегенча этиб, ичлеринден къууаныб, сансыз бир талай заманны турдула.

Бир кюн, ыйых кече, халкъ тынчайгъан кёзюде тенгле, лампаны да джукълатыб, бир-бирлерине хапар айтыргъа алландыла.

— Аланла, Николай бу джол кёбюрек къалды, джукъ-иш болмагъа эди, — деб Мурат джукъларгъа умут эте башлагъан тенглерин сагъайтды.

— Да не болдукъ болур Николайгъа. Раячыкъдан биягъы айырылалмай тура болур, эшикни ачыкъ къоюгъуз. Келгенин билсегиз да, джукъ билмегенча этиб къояргъа керекди, — деди Василий да.

Бир кесекден Николай келди. Аны ашыра келген Рая да, Николайны палатагъа ийиб, акъырын эцигин этиб, ызына кетиб къалды.

Николай да, тауушсуз тешииб, орундугъунла джуургъан тубюне кирди.

Турусбек кесин тыялмайын бир джётгюрген да этеди. Алай болса да тенгле, джукълагъанча этиб тургъан болмаса, кеслерин билдирмей къойдула. Бир кесекден бары да кертн джукъугъа кечдюле.

* * *

Ыйых кюн, Турусбек бла Мурат шахмат ойнай тургъанлай, Василий ашыгъыб палатагъа кирди да тенглерине къараб:

— Аланла, ура-ура-ура! — деб юч кере къычырды.

Тенгле да, оюнларын къоюб:

— Сеннге не болгъанды? — деб сордула.

— Тынгылагъыз бери! Бусагъатда тамада врач Антонина Ивановна бла сёлешиб келеме. Келир баш кюн госпиталдан чыгъабыз.

Джашла, асыры къууангандан секириб туруб, Василийни къучакъладыла.

— Энди фронтха беш кюнден кетebиз! Николайгъа уа не оноу этейик? — деб Мурат сагъышланды.

— Бусагъатда, сизге келирими аллы бла, Николай, джанындан бек суйген медсестрабыз Раячыкъ бла олтуруб, ленкомнатада сёлеше тургъанын кёрдюм, — деди Василий.

— Эшта, биз аны Раячыкъ бла къоюб кетерик болурбуз.

— Аланла, келигиз фронтха, аланы къууанчларын бошаб, андан сора кетейик. Госпи-

талны тамадасындан тилесек, ол анга бир иш табар, оноу да этер. Тамбла сагъат 11-де Раяны да чакъырыб, барыбыз да бирден оноулашайыкъ.

Экинчи кюн тенгле, айтханларыча, палатагъа джыйылдыла. Бир-бирлерине къарай, кюле, накъырда эте, талай заманны турдула. Сора Василий:

— Вагъалы тенгле, тюенене айтханыбызгъа кёре джыйылгъанбыз, энди оноуубузну этейик, — деб сёзюн башлады. — Биз аскерчи тенглебиз, бизни орус, украин, къарачай, къыргъыз тиширыула табханлыкъгъа, бир анадан туугъан къарнашладан башхабыз джокъду. Бизге эгешчик болуб да Раячыкъ къошулгъанды. Фронтха кетерибизни аллы бла Николай бла Раяны къууанчларын эте кестерге сюебиз. Не этейик, аскерчи тенгибиз Николайны къоюб кетеригибиз бек ауур тиерикди. Алай болса да, къайда айлансакъ да, джюрегибиз Николай бла, сизни бла боллукъду. Николай къанын Ата джуртубуз ючюн тёкгенди. Бусагъатда кесни да кёресиз, бир аягъы джокъду деб киши айтырыкъ тюлдю, саулугъу игиди, госпиталда керекли адамланы бириди. Аны юсюнден госпиталны тамадасы бла сёлеширикбиз.

Николай кеси сабий юйде ёсгенди. Атана джылыуну кёрмегенди, сынамагъанды. Аталыкъ-аналыкъ этген да сабий юй болгъанды. Бек тюз, ариу адам болуб ёсгенди.

Къайтарыб айтабыз, биз аны къууанчын кёрюрге керекбиз...

Николай, тенглерине къарай келиб, джылары келгенине тартына, сёлеширге умут

этди. Алай а сёлешалмады. Рая, аны болумун кёргенинде, тёзалмай, барыб къатына олтуруб, ариу айтыргъа, кёл этерге кюрешди. Бир кесекден тенгле оноуларын джангыздан ачыкъ этдиле. Алай а Рая, не эсе да сэгъышлы болуб, бети, къаны тюрленди. Кёзлерин джыламукъла кючледиле. Джашла бары да ёрге туруб, сескекдениб, не болгъанын билалмайын, аны тегерегин алдыла, Талай минутдан ол, башын кёлтюрюб, тегерегине къарай, сёлешиб башлады:

— Вагъалы тенгле! Сиз мени кечигиз, къайгъылы этдим, къыйнадым. Гитчеликден бери суйген тенгим эсеме тюшюб джыладым. Аны юсюнден сизге хапар айтайым деб тура эдим да, энди башлагъанымдан ары, айтыб къояйым...

Борис бла мен бир арбазда, бир-бирибизге къысха хоншу болуб ёсгенбиз. Джашау джолубузгъа акъыл бёлүб, кёб тюрлю оноу этген эдик, алай а муратыбызны къазауат бузду. Борис аскер училищеге, мен да медсестралыкъ курслагъа кирдик. Аланы бошагъандан сора мен бу госпиталгъа медсестра болуб джарашдым. Борис а, училищени бошаб, 1941-чи джыл фронтха кетди. Бир-бирибиз бла къагъыт джюрютюб турдукъ. Бир-эки кере да тюбендик, — деб айтыр-айтмаз биягъынлай кёзлеринден джыламукъла тамыб тебретиле.

Тенгле, аны болумун ангылаб, джукъ айтмай, сир къатыб талай минутну турдула. Сора къыз хапарын дагъыда джалгъады:

— Сиз мени кечигиз, Борис эсеме тюшсе, джыламукъларымы тыялмайма. 1942-чи

джыл ол, джаралы болуб, ма сиз келгенча, келиб бери тюшдю. Внягы биз кьазауат бошалгьандан сора не этеригибизни, кьалай джашарыгьыбызны юсюнден кёб сёлешдик. Ол февраль айда сау болуб чыкьды. Эки кюнден:

«Раячыкь, госпиталда иги ишле, заманынгы бош ийме. Мени ючюн чыртда кьыйналма, кьоркьма. Кьысха заманны ичинде кьазауат бошаллыкьды. Сора муратыбызгьа джетербиз, сау кьал, разы бол, эсен кёрюшейик!» — деб машинадан кьолун булгьай, фронтха кетди. Ол сагьатда мени болумуму кьалай болгьанын кесигиз бек ариу англайсыз. Ийназамысыз, асыры джюрегим эзилгенден, алайда, бутларым кьыйылыб, олтуруб кьалгьан эдим.

Борис Калинин фронтха тюшдю. Кьазауатха киририни аллы бла меннге бир письмо да ийди. Тюзюн айтыргьа, письмосун алгьанымда, асыры кьууаннгандан, кесине тюбегенча болдум. Джазгьанына кёре, ол тахсачы взводу командири болгьанды. Талай кере тахса алыргьа баргьанды. Буйрукьну толусу бла тындыргьаны ючюн, Кьызыл Байракьлы орден бла саугьаланнганды. Аскер бёлекде белгили, батыр командир болгьаны дивизияны газетинде да ачыкьланады. Ма, кьараргьа сюе эсегиз, — деб саргьаларакь болгьан газетни тенглеге узатады. — Ржевни фашистледен азатлар ючюн бизникиле чабыуул этгенлерин эшитдим. Андан сора башха хапарым болмай, бир ай чакьлыны турдум. Борисден письмо келмеди. Джюрегим бек кьыйналды, асыры сагьышлы болгьан

дан кёзюме джукьу кирмей, не этерге билмей тохтадым.

Бир джолда ишимден кеч эте арыб келиб, тешинмегенлей орундукьгьа таяныб тургьанлайыма, эшик кьагьылды. Не эсе да кьоркьаракь болдум. Санларым джызылдадыла. Джюрегим асыры кьаты ургьандан, эшикде тауушладан эсе, юйню ичинде аны ургьаны кьаты эштилгенча кёрюне эди. Барыб эшикни кьатына сюелдим. Не этерге билмей, талай заманны турдум. Сора: — «Раячыкь, менме, кьоркьма, Борисме», — деген ауазны эшитиб, эшикни ачдым. — Борис бешик джууургьанчыкьгьа чырмалгьан бир затны кьойнуна кьысыб тура эди. Юслери да кьар джугьу. Ол, бузлагьан чурукьлары да полда тая, юйге кирди. Кьучакьладым. «Уа-уа-уа!» — деб кьычырыкь этиб сабийчик джылады.

— Раячыкь, мени кьучакьлайма деб, сабийчикни эзиб кьоя эдинг да, ма, кьойнунга бир ал, муну сеннге фронтдан келтиргенме, — деб, Борис чырмалыб джылай тургьан сабийчикни меннге узатды.

Кесими эссизлигиме да уяла, сабийчикни кьойнума кьысыб, юйню тюбюнде ары-бери бардым. Гитче заманымда кьарнашчыгьыма белляу айтханым эсеме тюшюб, белляу айтыргьа кюрешдим. Атам, анам, кьарнашым эсеме тюшдюле, юйюмдеча болдум. Борис да, аны ангылагьанча, ариу айтыб кёлюмю басаргьа кюрешди. Сора, мени орундукьгьа олтуртуб, хапар айтыб башлады.

— Сен кесинг бек ариу билесе Ржев ша-

харны азат этерге чабыуул этгенибизни. Алайда биз хорладыкь.

Сора талай кюнден батальонну командири мени кесине чакьырды:

— Джолдаш лейтенант, тахса алыргъа барыргъа керексе, — деди ол. — Партизанладан келген хапаргъа кере, фашистле джангы беджан салгъан эллеринден кетер кьайгьыгъа кириб, уллу аманлыкъла этедиле. Сен, взводунг бла барыб, фашистлени аскер кючлерин, техника болумларын билирге керексе. Ала бары да бизни джангы чабыууллубузгъа болушурукъдула», — деб буйрукъ берди.

Экинчи кюн джолгъа атландыкь. Танг аласына Галахова деб бир элни кьатында уллу, кьалын четегте кирдик. Къыш, февраль ай, сууукъ, кьар терен, сокьмакъ бир джерде да джокъ. Четег ичи шош, хар зат рахат. Биз, ол рахатлыкъгъа сейирсине, кьазауатха дерй джашауубузну кезюбюзге кергюзте, хар затха тынгылай, эслей, джол кьората бара эдик.

Анда-мында сансызыракъ джерде, бир терекден бир терекге учхан халда секириб тюшген агъач кьоян, узун гыланч кьуйрукъчугъу бла керюне, бизни да сескеклендире, биз да джолубузну бузмай, джан-джаныбызгъа кьарай, тобукъгъа джетген кьарны джыра, турнала тизилгенча, бир-бири ызыбыздан тизилиб, сокьмакъ салыб барабыз.

Узун, ариу битген терекле башларып бир-бирлерине джетдириб баш кьагъа сюеледиле. Бир-бирде аяз урса, неда агъач кьоянчыкъ бир терекден бир терекге секирсе, джуму-

шакъ кьар да, акъ джабыуча, джайылыб, терекле тюбюне, бир-бирде уа бизни башыбызгъа тюше, биз да илгене бара эдик.

Ой, Раячыкъ, сен бир кергеенг, алайда бир ариу хауа, бир ариу джерле бардыла! Къазауат бошалса, мен сени алайгъа элтмей, кегюзтмей кьоймам, артыкьсыз да бек тахсагъа барыб айланган джерлериме. Ол бизни сескеклендирген, сейирсиндирген агъач кьоянчыкъ сеннге да бир керюнюр... Къалай кересе, мен айтханнга разымыса?

— Разыма, разыма! — деб Боряны онг джаягъындан уппа этиб, разылыгъымы аны бла бегитдим.

— Бек сау бол, Раячыкъ!

Алай эте, кьарай, тохтай, хар затны кез бла суратлай, кьарны да биягъынлай джыра, четег кьыйыры бир сокьмакълагъа тюртюлдюк. Алайда талай терекни, кимини башы чорт сыныб, кимини узунуна джарылыб тургъаны кьазауат зорлукъ джетгенин билдирди. Биз сокьмакъланы ызлай, алгъа бара тургъанлай, заместителим:

— Борис, бу сокьмакъланы ичинде джалан аякъ ызланы керемисе? — деди.

Кертиси бла да, сокьмакъланы эки джаны бла фашист аскерчилени чурукъ, нал ызлары, ортасында да джалан аякъ ызла бар эдиле. Аладан узакъ болмай бир талачыкьда, адам адамгъа айталмазлай, кечес тюшонде керсе, адам басдырыкъланырча, фашистлени мурдарлыкъ ишлерин кердюк. Бир тукъум бир затдан терсликлерин болмагъан кьартла, тиширыула, ол огъай эсенг, сабийле. Аланы кьобюсю джалан аякъ, ки-

йимлери чачакъ-чачакъ болуб, къанлары юслерине къатыб тургъан ёлюклени кёрдюк. Бир къауумуну кёкюреклеринде «Партизанлагъа болушханыгъыз ючюн — асмакъ» — деб джазылгъан къангачыкъла тагъылыб тура эдиле. Олсагъатдан командованиеге билдирдик. Сора, аны буйругъу бла ёлюклени барына да сый бериб асырадыкъ. Ма ала-ны ичинде табхан эдим бусагъатда сени къойнунгда тургъан сабийчикни да, — деб Борис мени кёзюме къарады.

Сёз айтмагъанлай, бир-бири джюрегибизни ангылаб, кёзлерибизден джаякъларыбызны джууб джыламукъла тёнгередице. Чырма-лыб, джукълаб тургъан сабийчик да, бизни джылагъаныбызны билгенча, бурунчугъу бла джабыучугъун ачыб, джылай башлады.

Олсагъатдан огъунакъ сабийчикни орун-нга салыб, къолчукъларын бош этиб, Борис да, мен да анга сейирсиниб къарадыкъ. Джылагъаны тохтады. Бутчукълары, къолчукълары бла ойнай, онг къолчукъун аузуна са-лыб, таууш этдириб, эмчекни эмгенча эмер-ге кюрежди.

Сабийчикни ач болгъанын эслеб, не аша-тыргъа билмей, джюрегибиз къыйналды. Алай болса да, бир кесек бал табыб, аны суу бла къатышдырыб эритиб, Борис алыб келген эмзик шышачыкъгъа къуюб аууз-чугъуна салдыкъ. Сабийчик да, керти ана-сыны эмчегин эмген кибик, гузаба-гузаба этиб, заман-заманы бла чачайгъанчыкъ да эте, шышачыкъны ичин бош этди. Андан со-ра, кёб да турмай, кеси кеси бла ойнай ке-либ, джукълаб къалды.

Аны алай кёргеникте, айта тургъан хапа-рыбызны тыйыб, бир-бирибизге мыдах къа-раб ышардыкъ.

— Борис, бу сабийчикни ёлюклени ичин-ден къалай алдынг, къалай сау къалды, атына уа не атагъанса, мындан ары муну ким тутарыкъды, джууукъларындан кими барды, аладан хапарынг бармыды? — деб сордум.

— Раячыкъ, сен иги тынгыла, хапарымы аягъына джетдирейим, бу сабийчикге да не этеригибизни айтайым. Ол чегет таланы ичинде ёлюклерибизни джыйгъынчынгга де-ри къарай баргъанлайыма, бир талай ёлюб тургъан тиширыуланы ичинде, ма мен алыб келген сагъатчыгъымдача, къаты чырма-лыб, джумушакъ, акъ къарны ичине батыб, аууз-чугъу акъ кёмюк этиб, бетчиги кём-кём кёгериб, кёзчюклери кымил ау тартыб, со-луучугъу аз ура тургъанлай, эслеб, къойну-ма алыб, дженгил огъуна санпостха барыб, врачха къаратдым. Врач, къараб, бир-эки укол да этиб, санчыкъларына да вазелин маталлы бир дарманны джагъыб:

— «Бу сабийчикни джаны бир терен джер-де болур эди, сау-саламатды. джарасы да джокъду, къоркъма, къоркъма, ачлыкъдан къарыусузчукъ болгъанды ансы, чыртда адам къоркъар заты джокъду», — деб кёзюме къараб ышарды врач. Джашауумда мен ол кюнден бек бир затха къууанган болмас эдим.

Олсагъатдан огъунакъ сабийчикни чыр-маб, къойнума алдым. Ол кюнден сора анга мен ата, ана да болдум. Ёлюрюню аллы бла

анасы, сабийчигин сакълар ючюн, кърарны ичине атхан болур эди, неда анасына окъ тийиб джыгъылгъан сагъатында сабийчиги кълондан чартлаб къраргъа тюшген болур эди, — деб келди кълубюзге, алай болса да, аны сау-саламат кълалгъанына барыбыз да бек уллу кълуандыкъ. Бу зат бизни джюрегизни джаугъа артыкъ да бек дертлендирди.

Аскерибизни аты бла сабийчикни кесиме кълыз этиб ёсдюрюрге аскер тенглерими алларында сёз бердим. Энди мындан ары, ушатырыкъ болсанг, сен—ана, мен—ата. Бизден сора, бу сабийчикни кишиси джокъду. Бар эсе да, тюзден айтыргъа, бир джукъ билген затым джокъду.

Кълазауат бошалса, ол а кёб турмай бошалыр деб умут этеме, сора ол заманда, Раячыкъ, джашаубузну кесибиз суйгенча бирге этербиз. Кълызчыгъыбызны да ёсдюрюбюз, адам этербиз. Бу мен айтхан затлагъа кълалай къларайса, разымыса, Раячыкъ? — деб тынгысыз халда сорду.

— Борис, иннетинги бек ариу ангыладым, бек сау бол, аны юсю бла кълонгю да айтдынг. Сен этген оноулагъа джюрегим бла толу разыма. Сен айтхан болсун. Аскерден сен кълайтхынчиннга дери, сёз береме, кълызчыкъны керти анасыны орнуу тутаргъа, ёксюз этмезге, бир тукълум бир затдан инджитмезге, хар затына да кълараб, иги, ариу ёсдюрюрге. Джюрегинг тынч, рахат болсун.

— Раячыкъ, сора кълазауат бошалгъандан сора, мен сау-саламат кълайтхандан сора уа?!

— Андан сора уа экибиз да, сен айтхангъа ана болуб, кесибиз суйгенибизча, кълубуз да бирге джашарбыз.

— Раячыкъ, бек сау бол! Алай айтырылгъа биле эдим. Томачыкъны аны ючюн кълген эдим да, мени бек разы этдинг.

— Борис, «Томочка» деген атны кълызчыкъгъа ким атагъанды?

— Тенглерими алларында ол атны кесиме атагъанма. Разы туюл эсенг, башха ат да атагъа боллукълубуз. Мени гитче эгешчиги аты алай эди. Кълызчыкъны кълонума алгъанымда, эгешчигим эсиме тюшюб, аны атын айтханма.

— Боря, андан ары айтыб кюрешме, ангыладым, тюз этгенсе. Кълызчыкъны аты Тома болсун. Мен разыма!

— Раячыкъ, бёлукден беш сагъатха дери аркинлик алыб келгенме. Он минутдан беш сагъат болады. Кетер заманым джетиб келди, — деб Борис мыдахланды. Сора Томачканы джукъллаб тургъан сагъатчыгъын кёзчюклерине эринлерин уятыб кълояма кълоркългъан халда джетдириб:

— Сау кълал, кёб сагълыш этме! Кълысха заманы ичинде энтда тубеширбиз, Томачыкъны да, кесинги да сакълал, — деб, аны къллаб тургъан машинагъа чабыб минди. Бир кесекни аны ызындан кълараб туруб, бир затдан илгениб сагълалгъанча болуб, Борисни ызындан мыллыгъымы атдым. Ол да келбреди, мен да джетдим.

— Борис, мени кълуб нек бараса, — деб ызында джетиб, бойнундан кълысыб, кълырыкъдан алыб джыладым. Ол да джукъл

айталмай, экибиз да бир халда бир кесекни турдукъ. Къолларыбызны ийдик, бир-бири бетибизге джити къараб туруб, бетибизден агъыб келген джыламукъларыбызны кёзюкёзюу сюртдюк. Бир кесекден шош болдукъ. Тюш кетди, эс келди. Шофер да дженгил-летди.

— Раячыкъ, нек этесе быллайла? Кесинги да, мени да нек къыйнайса? Хар не керекли затларыбызны юсюнден сёлешиб бошагъанбыз. Айлана да ызыбызгъа къайтамы турлукъбуз? Томочка да джылай болур. Къоркъма, оноубуз — оноуду, хар затыбыз кесибиз скойгенча боллукъду. Хайда, сау къал! — деб машинасына миниб, къолун булгъай, кетиб къалды.

— Ийнанамысыз, тенгле, ол кюнден сора джашауум тюрленди, башха тюрлю болду. Юйге кёл салдым, Томачыкъгъа керти ана болдум.

Ма андан бери эки джылдан артыкъ болуб келеди. Томочкагъа да бир айдан юч джыл толлукъду. Ол менден айырылыб бир да болмайды. «Аначыгъым!» — деб биргеме чабханлай айланады. Сёзюме, антыма тюзме. Борисге берген сёзюмю ёмюде да унутрукъ тюлме. Ёлюб кетгинчиннге дери антымы толтургъанлай турлукъма, — деб Рая ахсынды.

— Борис энди къайдады? — деб сорду Турусбек.

Рая, иги кесекни башын да энишге ийиб, ауругъанланы джюреклери къыйналгъанларын эслсб, Борисни юсюнден былай хапар айтды:

Борис бла мен тюбешгенден сора, бир-эки джыл чакълыны экибиз да писъмо джюрютуб турдукъ. Экинчи джылында писъмома жууаб орнуна, Борисни бёлюгюнден къара къагъыт келиб къалды. Ол къагъытдан сора былай болгъанымы кесигиз ангылай боурсуз...

Мындан ары тенгле Раяны соруула бла къыйнамадыла. Хапар кереклисича, бек орну ангылашынды. Тынгылагъанла сажышлы, мыдахлы бет алдыла. Бир-эки минутдан Василий, ёрге туруб:

— Багъалы бизни эгешчигибиз Раячыкъ! Николайны къууанчын этерибизни аллы бла бу хапарынгы айтханынгы къалай иги этдинг. Биз билмей, ангыламай тургъан затларыбыз да кёб кёреем. Энди уа ангылашынды. Бек сау бол!

Айтхан хапарын джюреклени къыйнады, орунларындан тебдирди. Ёмюрге эсден кетмезлей этдирди. Джюрегинги къыйнадыкъ, кеч сен бизни! Да, не этейик? Ёлген ёлдю эсе да, сау къалгъан джашаргъа керекди. Оноубуз оноуду, биз аны толусу бла толтурургъа керекбиз, — деб сёзюн бошаб, орнуна олтурду да тенглеге къарады.

Тенгле бары да Василийни айтханына разы болдула. Къууанч кюнлерин да белгили эте, чачылдыла...

Экинчи кюннде, врачланы эртденги къараулары бошалыр-бошалмаз, Рая, къызыгъын да алыб, тенглени палаталарына кирди. Тенгле бек къууандыла, разы болдула. Томачыкъны къоюнларына алыб, кёзюкёзюу эркедетдиле, тюрлю-тюрлю сау-

гъачыкъла да бердиле, Артыкъсыз да бек Николай уллу акъыл бёлдю.

Николайны юлениу къууанчына тамадалыкъ этерге тенгле Василийни айырдыла. Шабат кюн, Василийни буйругъу бла ала бары да аскер кийимлерин кийдиле. Орденлерин сюртюб, сылаб, джылтыратыб, кёкюреклерине такъдыла. Юслерин, башларын керти адам сейирсиниб къарарча этдиле. Чынларын да салгъанларында уа, тамада, кичи да белгили болду. Василий — майор, Турусбек — лейтенант, Николай — тамада лейтенант, Мурат — капитан.

Бир кесекден тенгле бир сафха тизилдиле. Василий, аскерде замандача, быланы хар нелерин да ариу, иги тинтди, сынады, къарады. Ышара-ышара, бир-эки кере команда да берди.

— Огъай, аман кёрюнемейбиз! Къууанчха да, къазауатха да хазырлыгъыбыз белгиледи, — деб тенглеге кёл берди.

Бир кесекден тенгле, аскер кийимлерин тешиб, палаталарында джашырдыла. Къууанчда ашарча, ичерча, не бла саугъаларыкъларына дери, хар затларын хазыр этдиле. Ыйых кюнню сакълагъандан башха джукълары къалмады.

Тенгле, айтханларыгъа, ыйых кюн Николайны юйдегилик къууанчын толусу бла этдиле. Джырладыла, тебседиле, кюлдюле, ойнадыла. Бек багъалы тюрлю-тюрлю саугъала бла Николайны, Раяны, Томачыкъны алгъышладыла.

Тенгле бу тукъум юйдегилик къууанчны иги, таб бардыргъанларына госпиталны

коллективни огъай эсенг, бютеу джаралыла тек уллу разы болдула.

Суратчыны чакъырыб келиб, тюрлю-тюрлю суратла алдырдыла.

Николай бла Раяны къууанчлары бара тургъанлай, Василий, бир кесекге тилеб, къууанча джыйылгъанланы тыйыб, бир талай сез айтды:

— Багъалы тенгле! Биз тамбла энтда фронтха кетебиз. Госпиталны тамадасы, врачла, медсестрала, бек сау болугъуз! Ариу, иги къараб, джараларыбызны заманында сау этдигиз. Саулугъубуз алгъынча орнуна келгенди. Джау бла энтда сермеширча болдукъ.

Бюгюн былайгъа Николай бла Раяны юй къууанчларына джыйылгъанбыз. Былайгъа келгенле барыгъыз да сау болугъуз. Биз разылыгъыбызны сизге билдиребиз!

Къайда айлансакъ да, аскерчи тенгле бир-бирибизни унутурукъ тыйюлбюз, эсде тутарыкъбыз. Къазауатдан сора да, саусаламат юйюбюзге къайтсакъ, бир-бирибизге келе-бара, болушханлай турлукъбуз.

Николай сизде къалады. Ол сизни ичигизде бир тукъум бир затдан инджилмезлигин да билебиз, анга ажымлылыгъыбыз джокъду, биз анга толу ийнаабыз. Артыкъсыз да бек Рая эгешчигибиз Николайны адамы болгъаны себебли, алапы джашаулары алаамат, иги болурларын да билебиз. Алай болса да сиз алагъа акъыл бёле туруругъузну да тилейбиз!

Бютёу барыгъызны да саулугъубуз иги, алаамат болсун, кеси муратыгъызгъа сюйге-

нигизча джетигиз! — деб, бокалын иги ерге кѣлтюрюб, ичиб столгъа салды...

Экишчи кюн сагъат онда тенгле бары да машинагъа миндиле.

Рая бла Николай аладан бек къыйналыб айырылдыла:

— Иги, ариу туругъуз, сау-саламат къалыгъыз! Биз кѣб турмай хорлам бла къайтырбыз, — деб тенгле, Рая бла Николайгъа айланыб къолларын булгъай, суйген аскерчи тенглеринден айырылыб, фронтха кетиб къалдыла.

РАЯНЫ ДЖИГИТЛИГИ

Госпиталда Рая тамада медсестра, Николай кочегар болуб ишлейдиле. Ишлерин экиси да иги биледиле, кереклисича толтурадыла. Беш минутлукъ джыйылыулада бир талай кере да атларын иги бла айтхандыла.

Заман-заманы бла тенглеринден письмола да аладыла. Ариу, иги сѣзле бла тенгле бир-бирлерин къууандыра, джашауларына, ишлерине кѣл сала турадыла.

Заман оноуун эте, хар зат сюртюле, онга, башха тюрлю бола, кете барады. Тенглени ичлеринде да бир талай затлары тюрленгенди. Василий, Турусбек, Мурат госпиталдан сора, энтда атларын джигитлик бла айтдыргъандыла. Василий бла Турусбек

Къызыл Джулдуз атлы орден, Мурат да Къызыл Байракъ атлы орден бла саугъатаннагъа белгили болгъанды.

Николайны юйдегисине уа бир джашчыкъ да къошулгъанды. Атына да Василий атагъандыла. Николай Василийни бек сую эди. Ол себеден, ол атны кеси атагъанды анга.

— Ай анасыны уа! Тенгле барыбыз да бирге болсакъ, къалай аламат боллукъ эди, — деб Николай, узун солуй келиб, ахсынды. Къазауат эсине тюшдю, джюреги кыйналды. Бир кесекден джана тургъан бензинге суу къуйгъанча болду ол. Эшикде Томачыкъны Василек бла кѣргенинде, бираз сорушду джюреги. Томачыкъ да, андан халпары болмай, къарнашчыгъын да кѣкюрегине къысыб, булджутургъа кюреше айлана эди. Ол аны асыры бек суйгенден кишини къойнуна бермейди. Атасы, анасы, аны алай кѣрселе, джети кѣкге чыктыгъанча боладыла. Бек къууанадыла!

Госпиталда ишлегенле Николай бла Раяны алгъышлар ючюн къоймагъандыла. Василекга кѣб саугъала да этгендиле. Ёсюм, саулукъ излегендиле.

Тенгле уа Николай бла Раяны хар къуанчын письмо бла алгъышлайдыла. Алагъа саулукъ, джашау, насыб излейдиле. Асыры разы болгъандан, къууангандан, Василий эски суратларыны бирин Василекга иеди. Суратны тюб кыйырында: «Василек! Къазауат кѣрмей, тынч-рахат джаша! Атангы тенги Василий» — деб татлы ариу джазылгъан письмосун да иеди. Аны ызын-

дан кѣб турмай Николайны аты бла ачха перевод да этеди.

Николай, Василийни писъмосун алгъанында, асыры бек къууангандан, сабийчик джылагъанча, джылады. Аны алай кѣргенинде, Рая да кесин тыялмай сѣзге къошулду:

— Коля, Василий сау, саламат шойду да! Ёлген адамгъа джылагъанча, нек джылайса? Къойчун!..

— Раячыкъ, сен кеч мени. Асыры суйгенден, джюрегими ачыкълыгъындан этеме былай. Къыйынлыкъда тургъанлай да, кѣремисе, бизни унутмайды. Ол мени эм иги тенглери бириди. Ол къазауатдан къайтхаклай, кѣрюрсе, мен къаллай къууанч байрам этсем да! — деб, Раячканы эки къолу бла кесине къысыб, бир талай кере бир аягъыны юсюнде тѣгерек айланды.

* * *

Рая бир кюн юйге не эсе да эртдерек келди. Юй джарлылыкъларын да бошаб, барыб таянчакъ шиндикге олтурду. Бир кескен башын сагъыш басды. Кѣзлерин къыса-ача, кѣзюне кѣб затла кѣрюне тургъанлай, Николай, бети-къуту да кетиб, юйге кирди. Кишиге джукъ айтмай, юс кийимлери бла келиб, орундукъгъа джетер джетмез, кесилген терекча, ауду. Артыча бурулуб, юй башына кѣзлерин ие, джыламукъларын къолу бла сюртерге кюрешди.

Аны алай кѣргенлей, Рая:

— Ой, мен джарлы, мен хариб, не болгъанды сеннге? — деб къычырыкъдан алыб, Николайны юсюне джыгъылыргъа аздан къалды.

— Тохта, тохта! Сен да быллайла этме. Сабийлени да къоркъутаса, акъырын сѣлеш. Бусагъатдан хапарымы айтайым, — деб Николай орундукъгъа олтурургъа кюрешди.

— Бюгюн Муратдан писъмо алгъанма, ма, ал да кесинг окъу, не айтханын ол заманда кесинг билирсе, — деб Николай юч мойюшлю бюкленген писъмону Раягъа узатды. Раяны къоллары къалтырай, писъмону къолуна алды.

«Багъалы тенгим Николай!

Бу писъмону бек къыйналыб джазама. Къыйналсам да, сеннге билдирмей къояргъа боллукъ туюлду. Раягъа къалай айтырынгы кесинг билесе.

1942-чи джыл февральда Ржев шахарны къатында уллу чабыуул болду. Бизни бѣлюмде джанын артха салгъан киши болмады. Барыбыз да деуле киби кюрешдик. Командованиени буйругъун толусу бла олтурдукъ.

Бу чабыулда кѣб джигит бизни Ата джуртубуз ючюн джан бердиде. Аланы ичлеринде — бизни эм суйген тенгибиз Василий да болду. Турусбек да, ауур джаралы болуб, госпиталгъа тюшгенди. Адресин билмейме. Писъмо алсам, джазарма. «Аман артха къалыр» дегенлей, мен сау-саламат къалгъанма. Джокъду мени хатам. Эки-юч кюн болады биз солугъанлы. Джетишмеген затланы толтура, джангы чабыуу-

лгъа хазырланабыз. Къачан, къайры бар-
лыгъыбыздан хапарым джокъду.

Николай, сен мени бир кѣргесенг. Васи-
лийге асыры бек джюрегим къыйналгъан-
дан, тиширыу кирик къычырыкъ этиб джы-
лагъанма. Кѣзомден чыртда кетмейди. Ме-
ни джаным сѣу болса, мен аны къанын
джаудан он кѣат, джюз кѣат алмай къой-
мам.

Билеме, сен да менича этериксе. Не этей-
ик, къазауатда не тюрлю зат да болады.
Кесигизни сакълагъыз, сиз энди тѣрт адам
боласыз. Бир-биригизни суюююз. Ишде
хорламла алыгъчу болугъуз. Менден бары-
гъызгъа таза джюрекден уллу салам!

Сау, эсен тюбешейик!
Сизни тенгигиз Мурат.

11-чи февраль, 1942 дж.»

Рая, письмону окъуб бошагъанлай, буру-
луб Николайны бойнундан къысыб, бетин
бетине ышыб, кесин тыялмайын таууш этиб
джылады. Николай да анга къошулду.
Бир-эки минутдан, бир-бирлерине къараб,
джыламукъларын сюртерге, бир-бирлерин
джубатыргъа кюрешдиле.

Николай, Раягъа къарай келиб:

— Бизге бу къыйынлыкъны салгъан
къазауатды. Ол болмаса, бизни джашауу-
буз да башха тюрлю болургъа боллукъ эди.
Мурат айтханлай, хар затыбызны эслерге,
сакъ болургъа, кесибизни билирге, иги иш-
лерге керекбиз. Бизни ишибизни къазауат-
дан не башхасы барды? Къазауатха сау

адамла керекдиле. Биз да адамланы сау-
тукъларын сакълагъан къуллукъчуладан-
быз. Биз алкъын кѣб затха джараргъа
боллукъбуз. Алайын унутургъа керек тую-
олдю, — деб сѣзюн бошай, Николай,
ийилиб Раяны мангылайындан бай эте, бе-
тин онг къолу бла бир-эки кере ийнакълы
сылады.

Бир кесек шош болгъандан сора Рая,
зуккочукъ эте келиб, Николайгъа къараб:

— Багъалы мени Николайым! Сени айт-
ханларынг бары да тюздоле. Сен айтханча
болсун. Мен разыма, — деб кесин къатды-
рыргъа кюрешди.

Николай бла Рая джашауларына кѣб са-
гъыш этдиле, артыкъсыз да бек Муратны
письмосундан сора. Къуру бюгюн джашау-
чу сагъышын этиб къоймай, келлик кюнле-
ни оноун да этдиле. Артыкъсыз да бек
Томачыкълны юсюнден. Аны къайда окъу-
руна, джашаууна айырылыб эс бѣлдоле.

Томачыкълны Раягъа къаллай къыз бол-
гъанын Николай энди бек иги биледи.
Алай болса да Рая бла Николайны орта-
сында Томачыкълны историясы деменгили
джашырылады. Кишиге джукъ айтмайды-
ла, киши аны хапарын соруб да айланмай-
ды. Къызы, джашы, бютеу госпиталгъа
белгили болгъан алапат къатыны. Джашау
аман болмаса да, джюрегини ургъаны тох-
тамайды. Иги кесек заман кетсе да, тенгле
кѣзуне турадыла, артыкъсыз да бек — Ва-
сий.

Николай тенглериин бѣлсклерине пись-
мола джазгъанлай турады. Аланы къайда

болгъанларын излейди, алагъа туберге кюрешеди, алай а алкъын джукъ ачыкъла-нырча кёрюнемейди.

Къазауат уллудан-уллу бола барады. Бизни аскерлерибиз фронтлада, асланла кибик, алларына урадыла. Джау аскерлени теблей, уллу хорламла бла барадыла.

Николай, къагъыт джазыу бла джолу болмагъанында, фронтха кетерге кюрешеди. Тамадасына заявление береди, алай а ол затны Раядан джашырады.

Бир кюн госпиталны тамадасы, Николайны кесине чакъырыб:

— Не затды бу берген заявленииенг? Сен иги сагъыш этгенмисе? — деб къаты сорду.

— Этгенме! Мени тенглерим къазауатда джанларын берген заманда, мен былай олтуруб турургъамы керекме?

Тилейме, мени сакъатлыгъыма къарамагъыз. Танканы джюрюте билликме, саулугъум игиди!

— Николай, сен айтханла бары да тюздюле. Алай а сен ангыламагъан затла да бардыла. Сени ишинг да къазауатды, не башхасы барды? Сен госпиталгъа керекли адамланы бирисе. Мен сени джукъгъа иерик туюлме. Сен алайын толу ангыла! Ишинге кёл салыб ишле! — деб буйрукъ берди.

Ишден сора Николай, бираз мыдагыракъ болуб, юйге келди. Аны ызындан кёб турмай Рая да кирди. Баш иесини сагъышлы халын кёргенлей:

— Коля, энди уа не болгъанды? Былай

ыдах нек кёрюнесе, — деб Раечка къаты-ла чёкдю.

— Сен мени кеч! Сеннге билдирмей фронтха кетиб къалыргъа умут этген эдим да, джолум болмады. Госпиталны тамаданы тилегими къабыл кёрмедиди. Сени ишини да къазауатдан башхасы джокъду, шинге кёл сал да, иги ишле, — деб буйрукъ бериб къойду.

— Тюз этгенди! Ол ийсе, сен огъай, мен да кетиб къаллыгъем фронтха. Кёлюнге келген затланы уа мындан ары менден джашыра турма! Юйдегинг бла оноулаша тур! Сен ары, мен бери болургъа керек гуююлдю, — деб Рая гурушха этиб деметили селешди.

* * *

Беш минутлукъ джыйылыу бир сагъатны алгъа башланды. Госпиталны тамадасы, тёрге чыгъыб:

— Багъалы джолдашла! Бизни госпиталь госпиталланы ичинде талай кере атын махтау бла айтдыргъанды. Бир талай къулукъчубуз да саугъаланганды. Сиз бытаны барын да иги билесиз. Биз сыйыбызны тюшюрмез ючюн, мындан ары мындан да иги ишлерге керекбиз!

Бу сагъатда бизни аскерлерибиз уллу хорламла бла джауну джеринде алгъа уруб барадыла. Биз да артха къалыргъа керек гуююлбюз, алгъа барыргъа керекбиз! Ол себебден, командованиени буйругъу бла

бизни талай к'зулдукчубуз, санпоезд бла Калининден Ржев тубюне барыб, джаралы- ланы поездге миндириб, бери бизни госпи- талг'а алыб келтирирге керекдиле. Поезд вокзалда хазыр болуб турады. Тамбла 18 саг'атда джолг'а чыг'арг'а керекди. Ха- зыр поезд бла джаралыланы бери келтирир ючюн а, бизден барг'анла иги тирилик, джигитлик этерге керекдиле. Джангы джа- ралылаг'а биринчи болушлук'ну этерге, аланы хар нелерине да к'араб, болушуб, вагонлаг'а джарашдырыг'а, миндирирге керекди.

Бу тук'ум иш бизге биринчи кере тюше- ди. Биз аны толусу бла толтуруг'а, ко- мандованиеге заманында билдирирге керек- биз.

Мен барлык' адамланы белгили этиб, буйрук' бла ийиб к'оярг'а да боллук' эдим. Алай болса да, кеси разылыг'ы бла барлык'ла болсала, иги болук' эди. Керек- лиси онбеш адамды. Кеси разылыг'ы бла барлык'ла к'олларын к'елтюрсюнле!

Залда олтург'анланы к'ебюсю к'олларын к'елтюрдюле.

Замполит, адамланы эрлай к'аг'ытха тюшюрюб, тамаданы к'олуна берди. Экиси да тизмеге к'араб, иги кесек адамны бу- зуб, онбеш адамны к'ойдула. Аланы ичин- де Рая да болду. «Аны юйдегиси барды, тизмеден чыг'арырг'а керекди» — дегенле да болдула. Алай болса да Рая, кеси уна- май, зор бла к'ойдург'анча, анда кесин к'ойдурду.

Ол онбеш адам хазыр болдула. Алаг'а

тамадалык'г'а Нина Петровнаы айырды- ла. Заместителге да — Раяны.

Сандружинаны тындырлык' этерик ишле- ри, к'ачан барыг'а, к'ачан к'айтырг'а ке- рек болг'анлары, хар нелери да ачык', белгили болду.

Айтылг'ан заманга хазыр болурсуз деб, Нина Петровна сандружинасын башларына бош этди.

Рая бла Николай бир-бирлерине к'аты- рак' да с'елешдиле. Алай болса да Николай Раяны джолуна заран болмады. К'азауат джорук'ланы юсюнден, керекли болг'аны болса деб, бир талай затланы да Раяг'а юретирге кюрешди.

— Мени баг'алым, тебреген ишим бек к'ыйын, бек джууаблы болг'анын да би- леме, алай болса да мен к'ралыбыз ючюн бир джерде да джанымы, к'анымы да аярык' туююлма. Не к'ыйын иш болса да, барлык'ма. Сен мени ючюн чыртда к'ор- к'ма. Сау-саламат, берилген ишни толусу бла толтуруб келирме, мен анга толусу бла ыйнаныбма. Мен да, к'еб турсам, айтханла- рына к'ере, 7—8 кюнден к'айтырык'ма. Сен ишлегенингча ишле, джаша. Сабийле- ге да джук' болмаз. Ала да аталары бла к'аладыла.

— Ой, солдат, башынгы энишге ийме! Заманында джигитлик да этгенсе, буса- г'атда да джигит кибиш ишлейсе! — деб Николайг'а к'ел эте келиб, барын к'учак'ла- бай этди, эркетелди.

Бир кесекден Раяны хар несин да хазыр

этиб, ышара-ышара джолгъа чыкъдыла. Поездге миндирдиле.

— Аначыгъым, иги джолгъа, айтхан заманынги сакъларыкъбыз — деб Томачыкъ, къарнашчыгъын да къойнуна кысыб, тюбюнден ёрге, анасына къараргъа кюрешди.

1942-чи джыл 2-чи февральда 18 сагъатда санпоезд, аз тауушун чыгъара барыб, джолгъа кесин салыб тебреди. Рая да, вагонну терезесинден бери къараб, Николай бла Томачыкъгъа: «Сау къалыгъыз, мени ючюн кесигизни къыйнамагъыз», — деб, вагондан поезд ташайыб кетгинчинге дери къолун булгъай, кетиб къалды.

Ол кюн огъунакъ, санпоезд сау-саламат келиб, 17 сагъатда Ржев шахарны къаты сюремде сансызыракъ, хамау уча тургъан джау самолетла кёрмезча, эс-акъыл бёлмезча, къалын чегет къыйыры бир джерде тылпыуун ие келиб, тауушсуз тохтады.

Санпоездни къуллукъчуларына буйрукъ берилди. Ала къараб-къарагъынчыннга дери поездни, кеслерини ишлерик джерлерин гитче ууакъ терекчикледен, аланы булчукъларындан адам кёрмезча кёлеккелик этерге кюрешдиле.

Хар къуллукъчуну къалайда ишлери, не этерге керек болгъаны, джаралылары къалай алыргъа, вагонлагъа къалай джарашдырыргъа, биринчи болушлукъ къалайда, ким этериклери бары да белгили болду. Хар зат орнунда, къалабалыкъ чыкъмазча деменгили этилди.

Санпоезде болум къазауат джорукъгъа кёчдю. Иш буйрукъ бла барыб тебреди.

Этиллик ишле хазыр болуб бошагъандан сора, кёб турмайын джаралыла келиб тебреди. Санпоезд, джаралылары ала, алагъа кереклисича къарай, он кюн чакълы бирни тургъандан сора, кетерге буйрукъ болду.

Ингир кечирек бола, 20 сагъатда санпоезд джолуна чыкъды. Заман-заманы бла джолда табыракъ джерледе тохтай, керекли затларына къарай, джаралылагъа болуша барады.

Санпоезд Калинин шахаргъа джууукълашыб баргъанлай, аны джау самолетла эледиле. Кёкден иги кесек бомба сызгъыра бир-бири ызындан темир джолгъа тюшдюле, аланы бир талайы да аллында баргъан паровозгъа тийдиле. Бир кесекни ичине паровоз джанды, кюйдю, чачылды, чотдан толусу бла чыкъды. Аны ызындан тагъытыб келе тургъан вагонла, иги кючлю бир-бирлерине урулдула. Вагонлары артларында экинчи паровоз болмаса, вагонла бир-бири юслерине миниб, джаралылары барын къырыб къояргъа боллукъ эди. Джау самолетла, бомбаланы аталгъанларыча атыб, пулеметлары бла окъланы, джангур джаугъанча, поездге джаудуруб, тутхан джолларына кетиб къалдыла.

Рая, болумну дженгил ангылаб, экинчи паровозну машинистине барыб, былай буйрукъ берди:

— Джолдаш машинист! Бусагъатдан поездни аллына иймей, ызына тартыб, башха джол бла, узун-къысха бола эсе да, Калинин шахаргъа дженгил джетерге керекди!

Аллыбызда темир джол чачылгъанды, алгъа барыргъа боллукъ туююлдо. Поездни начальниги да ёлгенди. Мындан ары оноу, буйрукъ этерик да менме! Мен айтханны ангыладыгмы?

— Ангыладым!

— Эталлыкъмыса мен айтханча?

— Эталлыкъма!

— Алай эсе, хайда тебре! Мен вагонлагъа къарай кетдим.

Рая, бир вагондан бир вагонга кире, бютеу болумларын тинте, кёре, оноу этерча болду. Ол да алай эте айланганлай, поезд орнундан тебреди, керти джолун салды.

Поезд тебрегенликге, болум къолай болмады... Алда баргъан паровозну къуллукъчуларындан, биринчи, экинчи вагонладатгъыладан киши къалмагъанча болгъанды. Ёлгенле кёб болдула. Раяны джюреги асыры къыйналгъандан, не этерге билмей, джан-джанына къарады. Алай болса да бир кесекден эс джыя, ишин аллындача башлады.

Ёлгенле, джангы джаралыла учетха алындыла. Джангы джаралылагъа биринчи болушлукъ этилди. Поезд да, хар несин да эслей, джолуна кёл салды. Кече 12 сагъатда санпоезд, джолларын ауушдура, андамында тохтай, керскли затларына къарай, Калинин шахаргъа келди.

Бютеу джаралылары барын да госпиталгъа тюшюрдюлее. Не кереклилерине да къараб, хазыр болуб тургъан палаталагъа джарашдырдыла.

Рая да госпиталны тамадасына болгъан

болумларын, берилген буйрукъну къалай толтургъанларын джарашдырыб болумуча айтды. Госпиталны тамадасы Раяны джигитлигине бек уллу сый берди. Асыры рзы болгъандан, баласын къучакълагъанча, къучакълаб, мангылайындан бай этди. «Джигит Рая!» — деб сыртындан онг къолау бла джумушакъ, суююмлю халда сылады Юч кюн чакълы бирни юйде солургъа эркинлик берди.

Николай бла сабийлери асыры къууангандан Раяны ичлерине джутуб къоярча болдула. «Мени джигит аначыгъым!» — деб Томачыкъ анасын къучакълады, бетин, кезлерин бай этди.

Командование Раяны белгили джигитлиги ююн Къызыл Джулдуз атлы орден бла сауғалады.

Рая госпиталда белгили къуллукъчулары бирине тергеледи. Раяны этген джигитлигинден сора, аты кёб джерде айтылды, артыксыз да — госпиталда сыйы кёлтюрюлдо.

* * *

1945-чы джыл. Ата джуртдан узакъ, джауну джеринде, бизни аскерлибиз уллу хорламла бла, тохтаусуз алгъа уруб барадыла. Джау аскерле не кёб кюрешдиле эсе да, бизни аскерлибизни тыялмадыла. Бир кесек заманны ичине Берлинни эшиклери ачылды, фашист джыйынны джашаулары кюркелеринде кесилди, тебленди, толусу бла хорландыла.

Социализмни кюню къара булутладан

чууакъ кёкге чыкъды. Ата джуртубузну кюн таякъла джарытдыла.

1945-чи джылны 9-чу майы Хорлам кюн-ге тергелди. Ол кюнню кечесинде Москва-да эмда башха белгили шахарлада къууан-чы билдирген тобла бирден атылдыла, са-лют берилди. Уллу Хорлам байрам ачылды.

24-чю июнда Къызыл площадьда уллу хор-ламлы парад болду. Бизни аскерчилерибиз деуле кибик парадда барадыла. Фашистле-ни аскер байракъларын, багушлагъа кирни атханча, бир джерге, бир-бири юсюне быр-гъайдыла.

Бизни къралыбыз бу хорлам кюнде а-скерчилерибизге уллу сый, махтау береди. Къралыбыз ючюн джанларын бергенле-ни сыйларын ёмюрлюкге сакъларча этеди.

Бу байрам бютеу къралыбызны айырма, белгили байрамы болады.

Госпиталны тамадасы кесини джыйылыгу-унда Хорлам байрамын иги, ариу халда бардырды. Къолунда ишлеген адамланы барын уллу байрам бла алгъышлады. Бир талай къуллукъчусун тюрлю-тюрлю ба-гъалы затла бла саугъалады. Аланы ичинде Николай бла Рая да болдула.

АТАСЫН ТАВДЫ

Ыйых кюн. Бары да юйде.

Иван Степанович бла Сережа ойнай, Тама-ра Борисовна да кюнорта ашарыкъ хазыр-

лай тургъанлай, эшик къагъылды. Тамара Борисовна, къолларыны тылы джугъуларын сюрте барыб, эшикни ачды. Олсагъатдан:

— Ой аначыгъым, — къайдан чыгъыб къалдың! — деб, анасыны бойнундан къу-чакълаб, уппа-уппа этди.

— Ваня, бери къарачыгъыз, юйге ким бла кириб келгениме! — деб, Тамара Бори-совна юйню зангырдатды. Бары ёрге къо-буб, амманы аллына чыгъыб, къууанчы саламлашдыла. Амма Сережаны къойнуна алды, къучакълады, сумкасындан чыгъа-рыб кёб тюрлю гоккала берди. Сережа уллу къууанды. Амманы къойнундан тюшюб, са-бий оюнчакъларын юй тюбюне джайыб, ке-си аллына не эсе да бирлени сёлеше, ойнаб башлады.

Бир кесекден, бары да шошупракъ болуб, кёз джилтинлери къууанчы джана, бир-бирлерине къараб тохтадыла.

— Аначыгъым, джукъ билдирмей къалай келиб къалдың? Телеграмма берсенг, ал-лынга барлыкъ эдик. Атам ауругъан-зат эт-мей турамыды? Къарнашчыкъларым а не эте турадыла? Кесинги уа къалайды сау-лугъунг? — деб Тамара Борисовна соруу-лады.

— Багъалы балаларым, сизге асыры тан-сыкъ болгъандан, кишини да къыйнамайын, кесим келиб къалдым. Атагъыз, къарнаш-чыкъларыгъыз да тынч-эсендиле, мени да уллу хатам джожъду. Бир-бирде джорегим къыйнайды, алай болса да аякъ юсюнде ай-ланама, ма, кёресиз!

— Аначыгъым, тынч-эсен болгъаныгъыз-

гъа къууандым. Къоркъма, джюрегинге да къарарбыз, ауругъанын да сау этерге кюреширбиз! Аначыгъым, бусагъатдан биз сени суу бѣрекле бла сыйлайыкъ. Тюз сен келирши аллында ала бла кѣреше тура эдим.

— Ваня, нек къараб тураса? Тур, столну джарашдыр? Ненг бар эсе да, аны да столгъа сал. Бюгюн бизни аначыгъыбыз ючюн юй байрам этейик!

Бир кесекни ичине хар не зат да толусу бла хазыр болду. Бары стол джанына олтурдула. Раиса Ильинична, бокалны алыб, керти ана кѣллю алгъыш этди. Барына саулукъ, къууанч, джашау изледи. Аны ызындан бары да бир-бирлерин алгъышладыла. Керти байрамдача джырладыла, тебседиле, бир-бирлеринден тансыкъларын алдыла. Кечени-кече узуну джашауларын, ишлерин, юй болумларын бир-бирлерине айтдыла. Керти бала, ана разылыкъларын билдирдиле.

Раиса Ильинична къызында он кюн чакълы бирни турду. Андан сора юйюне сакъыш эте, къызына да джукъ айтмай, джолгъа къурала тебреди. Хар затын да хазыр этди, алай а джукъ билдирмей кетиб а къалламады. Къызы ишден келгенден сора, сѣлеше келиб:

— Энди, къызым, сизден да тансыгъымы алдым. Николай да мени энчи кетгениме джюреги къыйналыб къалгъанды. Тамбла юйге кете барайым. Юйде да аллыма къараб турадыла.

— Огъай, аначыгъым, сен тамбла кетмей-

се. Унутханмы этгенсе, тамбла, тамбла 9-чу Майды!

Ол байрамны бирге этейик. Бюгюн ишден къайта келиб, почтадан атама, къарнашчыкъларыма да Хорлам кюн бла барыбызны атыбыз бла алгъыш телеграмма бериб келеме.

— Акъыллы къызым, къалай иги этдинг! Энди ала да бираз кѣл басарла, къууанган да этерле.

— Аначыгъым, сен бери иги тынгыла. Ваняны кючю бла бизни эл школда майны 9-да Ата джурт къазауатны музейи ачыллыкъды. Сени анда кѣрмесе, Ваняны кѣлю бек къаллыкъды.

Музейге советни председатели, совхозну директору, къазауатны заманында белгили аскерчиле, партизанла, сохтала, устазла, атала-анала, дагъыда бир талай эл къуллукъчула, аланы ичинде сен да, мен да, Ваня да боллукъбуз. Музей сагъат 14-де ачыллыкъды. Биз да аначыгъыбыз бла барыргъа сюебиз къууанчха, аначыгъым, ангыладынгмы? Бу къууанчдан сора, кетеринге да бир оноу этербиз, — деб, анасыны бетинден бай этиб, эки къолу бла бойнундан къысыб, къучакълады, ыйнакълады.

Ала да алай эте тургъанлай, Иван Степанович келди.

— Амма, ма бу къагъытны школну директору сизге ийгенди. Тамбла школну музейи ачыллыкъды. Сиз эм сыйлы къонакъланы бири боллукъсуз.

— Сора, Ваня, школда мени къайдан биледиле?

— Багъалы амма, барын биз айтханбыз.

— Да, алай эсе, сиз айтхынга разыма,—
деб Раиса Ильинична сабийлерин къууан-
дырды.

Экинчи кюн 10 сагъатда школну залы ча-
кырылгъан адамладан толду. Бир къауум-
ларына орунла джетмей, ёре туруб къал-
гъанла да болдула. Президиумгъа теджел-
ген адамла да заманында орунларына ол-
тургъан эдиле. Аланы ичлеринде Раиса
Ильинична, Тамара Борисовна да бар эдиле.

Бир кесекден джыйылыу ачылды. Трибу-
нагъа докладчы чыкъды. Гюрюлдей тургъан
зал, ол чыкыгъанлай, дауурну тыйды.

Хорлам кюнню юсюнден сейир, алаамат
доклад этилди. Къазауатда болгъан, кёрген
затларын эслерине тюшюрдюле. Аланы сёз-
лери джюреклене сагъайтдыла, тынчлыкъ,
рахатлыкъ джашаугъа эс бёлурлей этдиле.
Аладан сора школну директоруна сёз
берилди.

«Багъалы джолдашла! Бизни школда ис-
торияны устазы Иван Степановични баш-
чылыгы бла Ата джурт къазауатны юсюн-
ден кёб материал джыйылгъанды. Бизни
элчиледен къазауатда болгъанланы суратла-
ры, хапарлары джыйылгъандыла. Немецле
этген зорлукъ бла артыкълыкъны юсюнден
архив къагъытла табылгъандыла.

Бу материалланы джыяр ючюн, Иван Сте-
панович кесини сохталары бла кёб джыл-
ланы кюрешгенди.

Къазауатны заманында бизни элден да
немецлеге къоркъуу салыб тургъан бир та-
лай адам болгъанды. Ала Ата джуртну

джигитлеча сакълагъандыла. Немецле, ала-
ны эшитселе, тауукъла къартчыгъадан къа-
чыб бирер джерге киргенча, алларындан тас
болуб, джер джухтанча бола эдиле. Аллай
джигитлирибизни бири бизни элни председа-
тели Андрей Федоровичди. Къралыбыз аны
кёб саугъалагъанды, бусагъатда да ол деу
кибик ишлейди.

Бюгюн аны бир кесек сёлеширин тилей-
ме, — деди ол.

Олсагъатдан, разылыкъларын билдирген-
ча, залда олтургъанла бары бирден харс
урдула. Андрей Федорович да, ёрге къобуб,
кесин кёргозе, олтурду.

— Багъалы джолдашла! Бюгюн бу биз ха-
зырлагъан музей Хорламны сыйына ачыл-
лыкъды. Джыйылыудан сора музейге къа-
рарыгъызыны тилейбиз, музейни хапарын ай-
тырыкъ Иван Степановичди. Ангыламагъан
затыргъыз болса, анга соругъуз! — деб ди-
ректор сёзюн бошады.

Джыйылыугъа келгенлени уллу разы-
лыкълары бла Андрей Федорович трибуна-
гъа чыкъды. Харс урулду, уллу сыйын кёр-
дюле.

Бир кесекни ол залны кёзю бла аулай,
сёзюн башлады:

— Ата джурт къазауат бошалгъанлы кёб
джылла кетселе да, немецлени мурдарлыкълары,
джаныуар ишлери бюгюн да эсден
кетмейди. Кёзге кёрюне, къулакыгъа эши-
тиле турадыла.

Бизни элден кёб адам ёлгенди, кёб юйде-
ги да тюрюк бла къорагъанды. Мен парти-
заннга чыкыгъанымда, бир джыл болгъан

къызчыгъым бла юй бийчем, онбеш джыл болгъан къызым, он джыл болгъан джашым элде къалгъан эдиле. Къызым бла джашымы немецле: «Атагъызыны табыгъыз!» — деб, инджитиб ёлтюрген эдиле. Элден кетерлерини аллы бла мурдарла дагъыда кёблени къыргъан эдиле. Аланы ичинде къан джугъу быстырлагъа къаты бёлениб, анасыны кёкюрегине къысылыб, гитче къызчыгъым да болгъанды. Аланы суратлары бир ёлген немец офицерни сумкасында табылгъандыла. Бюгюн сиз аланы музейде кёрлюксюз.

Мен юйдегими къырылгъанын биле эдим. Къайда, къалай болуб ёлгенлеринден а толу хапарым джокъ эди.

Бу мен айтхан хапарланы кёб болмай Иван Степановични болушлугъу бла билгенме.

Бизни элде ол кёб адамгъа болушханды.

— Иван Степанович! Бек сау бол! — деб, андан ары, юйдегиси кёзюне кёрюнюб, сёлешалмай тохтады. Андан сора башы бла сау болугъуз дей, барыб президиумда орнуна олтуруб къалды.

Председатель сёлешген сагъатда Раиса Ильиничнаны бети талай кере тюрленди. Бир кёзюуде уа, джюреги тохтагъанча болуб, джыгъылыргъа эки элиден къалды. Насыбха, аны къызындан сора киши эслемеди.

Раиса Ильиничнаны насыбына, джыйылыу кёб бармады. 14 сагъатда музейни эшигини аллында тартылыб тургъан къызыл тасмачыкыны Андрей Федорович къыпты бла ортасындан кесиб, музейге кирирге хазыр болуб тургъан адамланы ийди.

Музейге киргенле бек сейир болуб къарай эдиле. Эллерини юсюнден бу заманга дери билмей тургъан затларын билдиле, суратлада кёрдюле. Музейге къарай, кете, чыгъа баргъанланы кёбюсю музейге ачылгъан китабха бек кёб керекли затланы джаздыла. 18 сагъатха дери музейге адамла тохтаусуз киргенлей турдула.

Раиса Ильинична, къызы бла музейге къарай келиб, тиширыуланы ышаннга салган суратха келиб тохтады. Кёб къарады. Борис эсине тюшдю. Томачыкыны биринчи къойнуна алгъаны кёзюне кёрюндю. Джюреги къаты урду. Бети тюрленди. Къызына къарады. Джыгъылыргъа джетиб, къызыны имбашындан тутуб, кючден-бутдан аякъларыны юсюнде тохтады. Къызы, аны алай кёргенинде:

— Аначыгъым, не болгъанды? Аурубму къалдын? Кел кетейик юйге, — деб, анасыны къолтугъундан тутуб, юйге алыб кетди.

Джолну-джол узуну Раиса Ильинична джукъ айтмай келди. Юйге келгенлей, Тамара Борисовна аны орундукъгъа джатдырды. Джан джаулукъну сууукъ сууда джибитиб, анасыны мангылайын, хончаларын сылады. Джюрегини шош этерче дарманла да ичирди. Андан сора Раиса Ильинична сагъат чакълы бирни къалкъыб аязыды. Бир кесек ашагъанчыкъ да этеди. Сора аз-буз ышара:

— Къызым, мен сени уллу къыйнадым дейме? Айтхан эдим да, джюрегим къарыусузду деб. Къыйналсам, ауруб къалама.

— Аначыгъым, бусагъатда къалайды болумунг?

— Бусагъатда игиме, джокъду хатам!

— Аначыгъым, хар затха кѣб сагъыш этесе. Кесинги сакъламасанг, инджитирге боллукъду джюрегинг. Разы эсенг, былайда больницагъа салайым. Кесим къарарма,— деди къызы.

— Къызым, сен айтханнга огъайым джокъду. Алай а юйде мени сакълаб турадыла, ауругъан хапарымы эшитсе, атанг келиб къаллыкъды. Мен былай эте турама: бир къоба, бир джата. Мен ауругъанлы беш джылдан озуб барады. Бир кесек такъыл болгъанлайыма, юйге ашыр да къой. Алай иги боллукъду.

— Да, къайдам, анам... Дохтурлукъдан кесинги хапарынг барды. Мен айтыр, юретир затынг джокъду. Алай болса да кѣрюрбюз, тынчай, — деб, Тамара Борисовна юй джарлылыкъгъа къобду.

Къызы бла анасы сѣлешгенден сора терен джюрекде, бери созулургъа, ачылыргъа керекли болгъан бир тѣйюмчек белгили бола тебреди. Ачылмайын амалы болмагъанча болду.

Къызы кеси ичинден: «Андрей Федорович кесини юсюнден сѣлешген сагъатда анамы бети-къуту кетди. Нек? Ышаннга салынган ол тиширыуланы суратларын музейде кѣргенинде, анам джыгъылыргъа эки элиден къалды. Кеси да алагъа сагъыш этиб кѣб къарады. Нек? Мени анам кѣб къыйынлыкъланы кѣргенди. Была анга айырылыб къыйынлыкъ нек бердиле? Бу мени

сорууларма ким джууаб этерик болур? — деб, кеси кеси бла сѣлеше, сѣруулагъа джууаб излей, сагъышлы бола тебреди. Алай болса да бу соруулагъа джууаб этерик анасындан сора башха адам табылмазлыгъына толу акъыл бѣлдю.

Анасы да ичинден: «1942-чи джылдан бери Томачыкъгъа ана болуб турама. Ол мени туугъан къызым болмагъанын билмейди. Керти атасы, анасы ким болгъанын да билмейди.

Томаны ким болгъаны Хорлам кюнню джыйылыуунда, музей сурагладан белгили болгъанны орнунда болду. «Энди къалай этейим?» — деб, уллу сагъышха кирди ол да. Алай болса да белгили оноуу болмады. Джюрек алай ургъанлай къалды...

Экинчи кюн Тамара Борисовна ишинден эртде келди. Анасыны къагына олтурду. Анасыны онг бууунундан тугуб, джюрегини ургъанына тынгылады...

— Юч кюннге больницаны тамадасындан эркинлик алыб келгенме, сеннге иги къарар ючюн. Иги аначыгъымча мен айтханны этиб тур. Ол юч кюнден сорз, кесинг сѣйгенинча, джолунга ашырырбыз. Бу болумунг бла джолгъа чыгъаргъа боллукъ тѣйюлдю. Ангыладынгмы?

— Да, не этерикме, къызым, сен айтханны этейим.

Арадан эки-юч кюн кетди. Раиса Ильична ауругъанындан иги такъыл болду. Джюрегини къаты ургъаны да тохтады. Кефи да игиге айланды. Къызы, кеси да сѣйюйдюле.

— Аначыгъым, сениге бир-эки сорурум барды. Сорама эте, соралмай турама. Толу джууаб этеринги излейме, джашырма да бир джууаб эт, тилейме! Болсунму, аначыгъым?

— Къызым, алай нек айтаса? Мен сенден джугъуму джангыз да джашырмагъанма, сор!

— Хорлам кюнню джыйылыуунда Андрей Федорович селешген сагъатында бетингкютунг кетгенча болгъан эдинг. Анга аллай бир акъыл нек белген эдинг? Ол ышаннга салынган тишируланы суратларын кергенинде, эс нек ташлагъан эдинг? Ма бу соруула бу эки-юч кюнден бери мени бек къыйнаб, сагъышлы этиб турадыла.

Раиса Ильиничнаны бу сорууладан сора бети кюйдю, джанды, къызарды, терледи. Джанджаулукъ бла бир-эки кере сюртдю бетин. Къызымдан айырылыб къалама дегенча болуб, къысха-къысха кезюне къарады. Эм артында, тезалмай, къызын къучакълады. Кёкюрегинден иймей иги кесек тынгылаб турду.

Бир кесекден, джыламукъладан джибиген кезлерин да хотасы бла сюрте-сюрте, орундукъгъа табыракъ олтуруб:

— Багъалы мени джанчыгъым, сен къоркъарлай джукъ джокъду. Сорууларынг бары да тюздюле. Ала игиликгедиле, мен алагъа тюз болумуча джууаб этерге керекме. Сени керти хапарынгы айтмай тургъанлы 30 джылдан озуб барады. Къачан болса да айтхан а этерик эдим, алай а джюрегинги къыйнамайым дсб тургъанма ансын. Энди,

сен сезгенден сора, ол сен берген соруулагъа джууаб этмей боллукъ туююдю. Къыйынды менге бу хапарны айтхан, джокъду мени сенден джашыргъаным, джюрегим сениге ачыкъды. Сенге мени джаным, сенге мени джулдузум.

Иги тынгыла, тюз ангыла, къызым. Мен сени аналыгъынгма, Борис аталыгъынгды. Керти атангы, анангы сен танымайса, аладан, сен огъай эсенг, бизни да джокъду хапарыбыз. Джюреклеге къыйгы берген, балаланы юйден айыргъан — къазауат болгъанды. Джангыз сен туюлсе, сенича кёбле бардыла...

— Аначыгъым, мен сизден сора кишини билмейме, излемейме, — деб къычырыкъдан алыб, анасыны бойнундан къучакълады, иерге унамай, къысха-къысха солууун алды. Джюрегин ура тургъан анасыны джюрегине къысды, кюйдю, бишди...

— Къызым, энди сен сабийликден чыкъгъанса. Эринг бар, джашынг эсе, элде эринг да, сен да айтылгъан адамланы бирисиз. Джашаугъа къарай, сюзе, оноу эте билесиз, — деб анасы къызын тыяргъа кюрешди.

Бир кесекден къызы шош болду. Зуккочукъ эте-эте, анасына къараб тохтады.

Раиса Ильинична къызыны юсюнден аллындан башлаб артына дери толусу бла болумун, хапарын айтды. Хапар джюрекге асыры терен синггенден, къызыны, анасыны да джыламукълары тохтаусуз бара эдиле.

Бир талай минутдан эс джыйдыла, бир-бирлерине кёл этерге кюрешдиле.

— Аначыгъым, джашау къалай тюрлюдю. Айтмай къойсанг иги боллукъ кѣреем. Энди хар затха акъыл бѣлюрге, иерге, билриге керек болады. Бизни бу болумубузну киши билемиди?

— Аталыгъынг биледи. Аны къазауат тенглери, госпиталда эслеяла эсенг да, Василий, Турусбек, Мурат биледиле. Василий къазауатда ѳлгенди. Турусбек бла Муратдан бек кѣбден бери хапарым джокъду. Газет бла да излеб кюрешгенме. Джукъ табмайма. Сау болурла деб умут этеме. Быладан сора сени киши да билмейди.

— Къызым, Андрей Федорович сени керти атанг болур, деб умут этеме. Президиумда мени бетим-къутум да аны ючюн тюрленген эдиле. Сен алайын тюз ангылагъан эдинг. Ол суратда тиширыула уа сизни элдендиле. Аланы ичинде керти сени табхан ананг да, сени кѣкюрегине къаты къысыб, ѳлюрюню аллы бла джаугъа эрши къараб турады. Бѣлениб тургъан сабий а — сенсе!

Ма бу болумну иги сюзюб, тинтиб къарасанг, мен айтхан хапар тюз болуб чыгъады. Аны тюзлюгюн Андрей Федоровични сѣзю, ол тиширыулары суратлары бегитедиле. Энди Андрей Федорович бла бетден-бетге сѣлешгенден сора джукъ къалмагъанды.

— Сора Андрей Федорович бла къалай тюбеширге керекбиз?

— Тамбла Андрей Федоровични юйге чакъырыргъа керекбиз.

— Андрей Федоровични да джюрегин кыйнамай, элни ичинде хапар этдириб да айланмай, кесибизни да джюрегибизни эз-

мей, мындан ары да тѣзюб, болумубузча къалыб кетермедик, не?..

— Огъай, балам, керти затны джашырыргъа керек туюлджю. Кеч-эртде болса да бизни хапарыбыз белгили боллукъду. Ол себебден мен айтханча болсун! Андрей Федоровични юйге чакъыр.

— Да, сора сен айтханча этейик.

Экинчи кюнюнде Андрей Федорович ол чакъырылгъан заманына келди. Къууанчлы тюбешдиле, саламлашдыла. Заманында хазырлагъан орунларына олтуртдула...

Раиса Ильинична, бир кесекден къонакъ таба къарай, суююмлю ышара:

— Андрей Федорович, заманыгъызыны алгъаныбыз ючюн кечигиз! Терслик бары мендеди. Кетерими аллы бла джууугъуракъ шагърей бола кетерге сюеме. Сизни юсюгюзден къызым кѣб иги хапарла айтханды. Ол айтханланы ма бу эки-юч кюнню ичинде кесим да кѣрдюм. Аз-кѣб айтсакъ да, элни тамадасысыз. Бу джаш юйдегиге акъыл бѣлгенинги, болушханынги да билеме. Алай болса да мен узакъда тургъаным себебли, алагъа кѣз-къулакъ болуругъузну тилейме сизден. Кечигиз! Былай киргенлейиме меннге оноу этиб тебрегенди, — деб кѣлюгюзге джукъ келмесин. Кесигиз ариу билесиз, «ана кѣлю балада» дейдиле. Баланы суюмеген ата, ана болмайды.

— Раиса Ильинична, бек сау болугъуз мени алай сыйлы кѣргенигизге. Аламатлыгъым барды деб да билмейме, алай болса да бу джаш юйдегини не эсе да бек сюеме, ар-

тыкъсыз да бек Тамара Борисовнаны, бу элде атын иги бла айтдыргъаны ючюн.

Амма, табыракъ олтуруб, джюрегини ургъанына да тынгылай, къзына къарай, къонакыгъа бурулуб:

— Андрей Федорович, бир талай зат со райым, айыб этмегиз.

— Нек айыб этеме, соругъуз, тынгылайма!

— Сиз бусагъатда ол ышаннга салынган тиширыуланы ичинде къызчыгъыгъызыны таныяллыкъмы эдигиз?

— Къызчыгъым Розачыкъны андан бери джер тюбюнде сюекчиклери да къалгъан болмазла, сиз а...

— Мени сорууума джууаб этмедигиз.

— Раиса Ильинична, бу сиз айтхан зат керти эсе, дунияда тюбемеген сейир затланы бири боллукъду. Ол тюз болса, джангыз бир джаным барды да, аны сизге сагъышсыз берир эдим... Мен къызымы таныялмай къалыргъа да болурма, алай а анасына, не меннге бир ушагъан заты бар эсе, аны таныргъа керекме.

— Джашауда, Андрей Федорович, чыртда джукъ билмей тургъанлайынга, неда эде-бусда болмагъанлай, кёкден джангур джаугъанча, юсюнге насыб, игилик, мыдакыкъ тюшюб къалыргъа да болады. Бюгюн сени джашауунгда эм къууанчлы кюнлеринги бириди, — деб селеше келиб, Тамара Борисовнаны хапарын толусу бла Раиса Ильинична джарашдырыб Андрей Федоровичге айтды.

Андрей Федорович, ол хапарны эшитге-

нинде, кёзлерин къол джаулугъу бла сюртерге кюрешди.

— Сора къызчыкъ не болду? Къайдады ол бусагъатда?

— Къызчыкъ, белгили врач болуб, бир элде ишлейди. Юдегили болгъанды, бир сабийчиги да барды.

— Тоба-тоба, да сиз Тамара Борисовнагъа ушагъанны хапарын айтдыгъыз да! Сора бу керти мени къызым болурму? — деб, секириб ёрге къобду, джити къууанчлы къарады Раиса Ильиничнагъа.

— Розачыкъ! — деб кычырыкъ этиб, къызын къучакълады.

АЛГЪА

«И» июнь ай, 1942-чи джыл, Ржев тюбю. Тубанлы, джангурлу кюн. Джолла батмакъ, джер мылы, джолоучулукъгъа ауур, кыйын. Анда-мында машинала батмакъгъа батыб, гюрюлдей, матор таууш эте, кюч бла джолну кърата барадыла. Къарыулары джетмегенлени уа танкала тарта, болуша, джангы джолла сала барадыла.

Тохтаусуз себелеб тургъан тубанлы джангур, бир кесек заран болду эсе да, бизни танк бригадабыз, заманына кёре, бара-барыб къалын, уллу бир чегетде тохтады.

Эки адамны къулачын къуршоуласанг, бир-бирлерине джетмезча, чырпа, мийик ул-

лу терекле. Аланы чапракъчыкъларындан аякыгъан джангур суу, джыламукълача тѣнгерей, джылтырай, саркъа, бир-бири ызындан тюше, тереклени тѣгереклерин джибите эдиле. Тюблери къургъакъ, сейирлик ариу, бир таб джерле.

Бригадабыз, хар неси бла да келиб, бу хурметли джерге орналды. Кюннгеми, кечегеми? Огъесе сагъатха, минутхамы? Командачы болмаса, аны киши билмейди. Керек болса, заманында белгили болур! Бусагъатда уа солургъа, чабыуулгъа хазыр болургъа керекди.

Мен къуллукъ этген биринчи танк батальон чегет ичи, узун ингичке ёзен бла баргъан суучукъну бойнуна тюшдю. Бир кесек заманы ичине солурча, чабыуулгъа хазырланырча болду.

Мен да танко-десант ротамы, хар не кереклисине да акъыл бѣле, боллукъ чабыуулгъа кереклисича оноу этдим. Хар солдат, хар офицер кеслерини орунларын алдыла. Буйрукъ сакълагъандан сора джукъ къалмагъанды. Арадан юч кюн кетди. Барыбыз да иги солудукъ. Чабыуулгъа хазыр болдукъ...

Тѣртюнчю кюнюнде, биз да джукъ билмей тургъанлайыбызгъа, оналты сагъатха батальонну командири, капитан Калаушенко джолдаш бютеу батальонну взводларыны, роталарыны командирлерин кесине чакъырды. Барыбыз да бир уллу къарт терекни тюбюне джыйылдыкъ.

Орта бойлу, къатангы адам, хончалары агъара тебреген, акъыллы, тюз къарагъан

кѣзлери, аз-буз джѣтел эте, батальонну командири аллыбызгъа чыгъа келиб, сумкасындан къазауат картасын алыб, змен терекни сыйдамыракъ, булчукълары болмагъан бир джерине такъды. Картагъа къарай келиб:

— Багъалы къазауат тенгле!

Иги тынгылагъыз къазауат буйрукъгъа! Биз бюгюн 17 сагъатда чабыуулну башларыкъбыз. Хар батальон кесини борчун биледи.

Бизни батальонну чабыуулгъа чыгъар джери, бу биз тургъан суучукъну бойну къабхакъ башы, чегет ичи талады. Онг джаныбызда экинчи батальон боллукъду. Сол джаныбызда уа киши джокъду.

Бизни батальонну борчу ауурду, къыйынды. Аллыбызда бирталай ДОТ, ДЗОТ, эки-юч къат тартылыб, чыгъанакъ темир чыбыкъла танкала бла джауу аскерге джер тюбюнде джашырылгъан минала, чегет къыйыры, ачыкъ ариу керилген джер.

Бу чабыуулда ауурлукъ биринчи ротагъа тюшерге боллукъду. Алай болса да, барыбыз биргелей кюрешиб, джаууну бетджанындан чыгъарыб, заманында Ржев шахарны джолуна чыгъаргъа керекди батальон.

Бизге болушлукъ берлик бригаданы артиллериясыды. Чабыуулну белгиси — юч къызыл ракета. Белги 17 сагъатда боллукъду. Джангы зат болса, билдириме. Ангыламагъан затыгъыз бармыды? — деб сорду.

Командирле бирден:

— Ангыладыкъ! — деб джууаб этдиле.

— Сора, алай эсе, хазыр болугъуз, бѣлю-

мюгюзде хар затны толу ангылатыгъыз! — деб батальонну командири буйругъун бериб бошады.

Бизни батальонубуз, бир талай минутну да алгъаракъ келиб, чабыуул белгини сакълай эди.

Тюз 17 сагъатда юч кызыл ракета атылды. Ала, тогъай айланыб, бир-бири ызындан, джанкылыч кибик, кёкню джырыб джылтырата, джау таба юч кызыл сызны тартдыла. Аланы ызларындан садакны тартыб ийгенча, тобла, окъла джююулдедиле. Танкала да, джаяу аскерле да къазауат джоругъунда аллына уруб тебретиле. Тоб, окъ, матор тауушла чегет ичин зынгырдатдыла. Кёк да, джер да тебренигенча кёрюндюле.

Ол кёзюуде, мен да кесими ротам бла «Алгъа» — деб бара эдим. Меннге берилген танкала аллымда, мен да солдатларым бла аланы ызларындан, таланы оза, чегет кыйырына джете тебрегенлейибизге, бютеу батальон тохтады, танкала алгъа, артха ургъанча, тохтагъан джерлеринде бир талай кере тегерек айландыла. Джаяу аскерле танкланы ышыкъларында бетджанлададыла. Арадан 15—20 минут кетди. Батальон не эсе да аллына тебремеди...

Немецле да, бу болумну эслегенлеринде, андан-мындан шок, автомат тауушла чыгъара башладыла. Хар атылгъан окъ джерге тюшмегенча, солдатланы джыгъа тебреди. Танкаланы ышыкълары да улуу болушлукъ эталмадыла. Дагъыда бир талай минутну сабыр болдукъ. Буйрукъ а болмады.

Джюрегим асыры бек джарылгъандан, бу болумгъа мен мындан кёб тезалмадым.

Болгъан кырылыб къалады деген къркыууда, сюркеле, чаба барыб, башчылыкъ этген танканы джанына кысылдым. Окъла къулакъ джаным бла сызгырыб-сызгырыб ётедиле. Шинелими этеклери элек болгъандыла.

Автоматым бла узалыб, танкны башын къакъдым. Люкнун азчыкъ ачыб, командир бери мени таба къарады. Ачыууракъ да бола:

— Нек тохтагъанса, не болгъанды? Барыбыз да сеннге къараб тургъаныбыздан хапарынг бармыды? — деб кыгчырдым.

— Алгъа барыргъа амал табмай тохтагъанма. Бу биз баргъан таланы аллы чегетге кирген джер минала бла тешелибди. Аланы аллары бла да эки-юч кере къатланган, чыгъанакъ темир чыбыкъла тартылыбдыла. Чыбыкъланы ичи бла да ток барады. Бу болумда алгъа барсакъ, джаяу аскерни, танкаланы да кёбюсю чотдан чыгъаргъа боллукъду.

Эслеялгъан эсегиз да, чегетни ичи «кукушкаладан» толуду. Иги сакъ болмасагъыз, аладан ротагъыз инджилирге боллукъду.

Байлам юзюлгенди. Радиогъа батальонну командири джууаб этмейди. Сени меннге тюбегенинг иги болду. Энди къалай этейик? Айт, сен айтханча болсун!

— Алай эсе, энди меннге иги тынгыла: мен бусагъатдан батальонну командири бла джалгъашайым, буйрукъ алайым! Сени ачтынг бла саперланы ийиб, алагъа джол ач-

дырайым. Танкала сени ызынг бла эркин барырча этейим. Мычымай болумну сениге билдирирме. Болсунму?

— Болсун, айтханынг тюздү. Буйрукъ сакълайма! — деб, танканы командири башын джабды.

Олсагъатдан огъунакъ ротам къайтдым. Башчы танканы командирина берген сёзюмю толтурургъа кюрешдим.

Бир-бири ызындан юч солдатны команда пунктха джибердим. Аладан бири да сау къайытмады. Болмагъанында, кесим атландым. Чабыуулну аллы бла, ол бизге буйрукъ берген къарт эмен терекни къатына дери бардым. Къарт эмен терек, пара-чара болуб, тамырлары ёрге айланыб тура эди. Тюшдеча болдум, бир кесек абызырагъан да этдим. Командирим кёзюме кёрюндю. «Арабий, не болгъан болур?» — деб уллу сагъышха кирдим. Джюрегим бек уллу кыйналды.

Бир кесекден, джукъ да сезалмай, ызыма айландым. Чаба, джыгъыла, джата, саусаламат, башчы танкагъа келиб, быягъылай танканы башын къакъдым.

Люк ачылды. Башчы танканы командири «не болдунг?» деб сорду. «Буйрукъ» алгъа барыргъады. Чыртда къоркъма! Саперла да джолну ариуларгъа кюрешгендиле. Биз къауумубуз да сени ызынгдан барлыкъбыз. Тебреринги аллы бла танкалагъа рация бла быллай буйрукъ бер: чегетни пулеметла бла бир-эки минутну чакъдырсынла. Ол заманда «кукушкаладан» хата джетмез. Алгъа! — деб, танканы ызындан турдум.

Башчы танк гюрюлдеб тебреди. Къалгъан

танкала да аны ызындан болдула. Биз да аланы ызларындан алгъа кюрюлдюк.

Танкала пулеметланы, товланы чегет таба бурдула. Тереклени чапраклары устукку-устукку болуб, джерге бурулуб-бурулуб тюше эдиле. «Кукушкала» да «джырларын» тыя башладыла. Бир кесекден а тауушлары толусу бла тохтадыла.

Танкаланы алгъа ургъанларына ротам да уллу кёллю болуб, ёхтем чабханына бек уллу къууандым. Алай болса да командирибизни аты бла, толу хапарым болмагъанлай, буйрукъ бергеним, башчы танканы командирина тюз айтмагъаным манга уллу армаулукъ этдирди. Тюз, терс болдум эсе да, джауну хорларыбызгъа ажымым чыртда болмады. Кёл — уллу, джюрек — батыр! Алгъа! Алгъа! — деб барабыз.

Аллыбыз чегет кыйырында, мени ротам барлыкъ джерде бир ДОТа бла бир ДЗОТа кёрюндюле. Аланы бизге айланган тешиклеринден атылгъан пулемет окъла, кёкден джангур джаугъанча, джаудула бизни юсюбюзге. Къач айда, джел урса, къалай тюше эселе, алай тюше эдиле терекледен чапракъла.

Джаула не бек кюрешдиле эселе да, мени ротамы аллын тыялмадыла. Аланы бетджанларына джууукълашхан бизни танкала, аузлары от джана тургъан ДОТаны, ДЗОТаны къысха халда, отха суу къуйгъанча джукълата, тегереклерине бир талай кере айландыла. Кийимге итиу ургъанча, арыбери бурула, джер бла тенг этдиле.

Бу чабыуулда ротам бла немецлени кючлю бетджанланган джерин алдым.

Немецле бизни кергенлеринде, къалабалыкъгъа тюшдюле. Сауутларын, сабаларын да къоюб, джаралыларын да атыб къачхан эдиле.

«Алгъа!» — деген толусу бла толду. «Ура-ура-ура!» — деген тауушла талай заманны тохтамай бардыла.

Немецлени бетджанларын къараб-къарагъынчыннга дери къоруулануу чекге бурдукъ. Солдатланы, командирлени къазауат этюрлюклери келтирюлюб эди. Буйрукъ сакълайдыла! Андан сора джукъ къалмагъанды. Джокрек къууана: «Алгъа!» — деб турадыла.

Рота иги орнуна джарашыб бошагъандан сора, дагъыда, взводланы, белеклени, танкаланы командирлерин кесиме чакъырыб, мындан ары не этеригибизни айтыб барын орунларына ашырдым. Бары разы болдула, орунларына джарашдыла.

Аладан сора, къазауатда кеслерин кергюзген, бир талай джигитлик этген солдатладан Сергеевни, Элкъан улуну, Петровну бригаданы штабына болумубузну билдирирге джибердим.

Бир кесек заманны ичине штаб бла джалгъашдыкъ. Батальонну командири контузия болуб, бригаданы санпостунда аязыгъанын билдик. «Энди хар зат орнундады, джокъду хата», — деб кеси-кесиме ичимден кел этдим. Кёб турмай буйрукъ да алдыкъ: Къоруулауну кючлю тутугъуз! Болушлукъ боллукъду! Энтда буйрукъ сакъ-

лагыз!» — деген буйрукъну бригададан байламчы бла белгили этдиле.

Арадан эки-юч сагъат кетген болур эди. Джауну артиллериясы бизни бетджаныбызны уруб башлады. Тоб таууш тохтаусуз джарым сагъат чакълы барды. Иги кесек заран тюшсе да, хазырлыгъыбыз бузулмады. Немецле джангыдан чабыуул башладыла. Ала чабар джер — тюз ариу талады. Биз чегет къыйыры джашырылгъан джерибизде аланы бек ариу керезиз, ала уа бизни кермейдиле. Алай болса да биз тургъан джерни бек ариу биледиле, алайын бир талай айны къоруб тургъандыла. Ала алайда къаллай бирни турсала да, джер бизникиди, ала аны бизден иги билирге амаллары джокъду. Келсинле, керюшюрбюз! Джерни иеси ким болгъаны белгили болур деб, джюрегими къайнагъаны, таууш этдириб, кеси кесим бла селешдирди.

Бир кесекден немецле дагъыда чабыуулну башладыла. Солдатланы араларында офицерле келек дженглерин чыналарына дери ерге къайырыб, автоматларын алларына тутуб, бир къаууму аллындан, бир къаууму артындан, къалабалыкъ халда, зор бла солдатланы, алларына сюрюб келгенча керюне эдиле. Даур-сюрюб эле, тохтамайын, ерелей, чаба-джорта, абына-джыгъыла келе эдиле.

— Менден эркинликсиз шок таууш чыгъармагъыз! Элли-алтмыш метр чакълы бизге джууукълашмагъа къоюгъуз! Андан сора от джангур джаудурусуз аланы юслерине», — деб буйрукъ бердим.

Бир кесекден, пулеметладан, автоматладан барыбыз биргелей от чакъдырдыкъ. Кёбелеккеле кече чыракъгъа джабышханча, бир-бирлерине тагъылыб келе тургъан немцледен хазнасы сау къалмады. Бары да бир рота чакълы болур эдиле. Аладан жаралылары да, саулары да 30 адам чакълы бири пленнге тюшдюле, ичлеринде юч офицер да болду.

Пленнге тюшгенлени бир-экисин сорууладыкъ.

— Сиз ёрге туруб нек келе эдигиз? Ёлебез деб къоркъмаймы эдигиз?

Эсиргени алкъын кетмей тургъан солдатланы бири былай джууаб этди:

— Биз чабыуулгъа тебресек, бизни командованиебиз бизни эсиртиб иеди. Чабыуулгъа эсириб барсакъ да, ёлюм не болгъанын бек ариу билебиз. Алгъа бармасакъ, офицерлерибиз ёлтюрөдиле, автомат бла уруб къоядыла, алгъа барсакъ а — сиз... — деб, къарыусуз ышарыргъа къорешди.

Бирталай сагъатдан сора, хар нени да жарашдырыб, батальонну командирине барыргъа тебреб тургъанлайыма, ол бригаданы бир-эки адамы бла юсюбюзге келиб къалды. Асыры къууаннгандан къучакълады, ыйнакълады, уллу бюсюреу берди.

— Сау бол, мен болмасам да, сен мени орнуму тутдунг, деу кибиб къорешдинг, берилген буйрукъну толусу бла толтурдунг. Бригаданы командири сени джигитлигинги бек ариу биледи. Белгили орден бла саугъаланныкъса», — деб мени да, къазауат джёнгер-

лерими да къууандырды. Разылыгъын билдирди.

Кёб да турмай, бу чабыуул ючюн мени Къызыл Байракъ атлы орден бла саугъаладыла. Къазауат тенглерими бирталайы да орденлеге, медаллагъа тыйыншлы болдула.

ТЮБЕНИУ

Госпиталь. Беш этажлы уллу юй. Тёртючю этаж, джетинчи палата — юч терезеси, ичи ариу, кирсиз, хар зат орнунда. Тёрт орундукъ...

Кимледиле джатханла? Фронтдан жаралы болуб келген солдатла! Ала госпиталда тургъанлы тёрт-беш ай болуб келеди. Ючюсюню саулукълары иги болгъанды, ала кёб турмай белеклерине къайтырыкъдыла.

Тёртючю уа кимди? Апы саулуугъу да къалайды? Ма бу джашды хапарны джаздыргъан.

Къазауат башланганлай, Андрей кёб турмай фронтда танка белекге тюшдю.

Ол тенглеринден айырылыб танкагъа чемер болгъанын таптыды. Тирилигин, джигитлигин кёргозе башлады. Артыкъ да бек атын айтдыргъан бир чабыуул болду.

Танг аласы бла танк батальон, чабар джерине келиб, хазырланды. Танкаланы командирлери бериллик белгиге акъыл бёлюб тохтадыла.

Он минутдан белги берилди. Танкала ба-

ры бирден буйрукъ бла белгиленген джолгъа чыкъдыла. Маторла, кёбден бери къар басыб тургъан бузлауукъ джерни къалтырата, ёхтем гюрюлдейдиле.

2-чи взводдан чабыуулну онг джанында — биринчи танканы командири Андрей, сол джанында — аны тенглери, къалгъанла да алагъа кёре, джорукъ бла алгъа силкиндиле. Иги кесек джолну къоратдыла. Аланы ызларындан да, узакъ къалмай, джаяу аскер кесини борчун толтура тебреди.

Бир кесекден картада белгиленген дуппурну тюбюне джетдиле. Дуппурну эки джанын къуршоулай, танкала, сафны хазна бузмагъанлай, дуппурну джау джанына чыгыб тебредиле. Олсагъатдан огъуна къар тюбюнде бугъунуб тургъан тобла бурунлары тышына чыгъардыла, бары бирден экинчи взводха от джаудурдула. Танкала да, тобла таба бурулуб, аталгъанларын атыла. Джаяу аскер да окъну, тобну джаудурду. Танкалагъа уллу болушлукъ берди.

Бир талай танка минала бла атылгъан джау окъланы отундан «джаралы» болсала да, орунларында тегерек айлана, джанакюе тургъанлай, джау таба атханларын тыймай, кюрешедиле.

Бир кесек замандан бурунлары къая тюбюнден чыкыгъан джау тобла танклагъа бурулдула. Орунларында тохтаялмай, тышларына джорукъсуз халда чыгъа, ызларына къача тебредиле.

Бир талайы къачды эсе да, къалгъан къаууму, къазылгъан уруладан чыгъалмай,

къалыб кетди. Юч немец танка адамлары бла пленнге тюшдюле.

2-чи взводну танкалары, къачхан немец танкаланы сюре барыб, чегет кыйыгына кирдиле.

Бу чабыуулда Андрейни танкасы экипажы бла бирге чотдан чыкыды. Андрей, джана тургъан танкадан кючден-бутдан чыгыб, мангылайындан агъа тургъан терин дженги бла сюрте, тегерегине къарады:

— Эй, Ахмат, къатыма бир кел! — деб кычыргъанында, Ахмат къатына келиб сюелди.

— Ахмат, иги тынгыла, мындан ары мен механик-водитель, сен биягъынлай наводчик. Тенглерибиз, танкабиз да чотдан чыкысала да, биз экибиз чотдан чыкымагъанбиз! Мен айтханны эт, ызымдан тебре!

Къараб-къарагъынчы ала, хар заты джарашыб тургъан немец танканы ичине кириб, таркъ деб люкну этдиле.

Андрей эки-юч минутну танка бла шагърей болду, сагъатына къарады. Къар джауса да, боран кючлю урса да, джер ариу кёрюнмесе да, «Алгъа!» деб кычырыб буйрукъ берди ол.

Олсагъатдан танканы мотору таууш этди, немца танкаланы ызындан джол салды.

— Ахмат, танканы тобу бла пулеметлары бла шагърей болдунгму? Къайда, тобну бурчу! — Иги, болду! Энди аллынга къараб, мен айтханны этиб бар!

— Джолдаш командир, ангыладым, сен айтханча этиб барырма!

Танка асыры кызыуу баргъандан, боран-

нга танкадан чачылган кяр кшошулуб, танканы адам кермезча болду.

Чегет ичинде бугунуб, чабыуулга хазыр болуб турган бизни танкаланы бир-эки си окъ-тоб таууш этдирдиле.

Андрей бир талай замандан немец танкалагга джуууклашды, ызларындан барыб турурча болду.

— Ахмат, иги тынгыла! Аллыбызда бензин кбуяргга тизилиб турган машиналаны, танкаланы керемисе?

— Кереме!

— Ма ол джоппуракъ джыйылыб турган техникагга джетгенлей, тобну, пулеметну да джандырыучу окъла бла басалганынги бас! Ангыладынгмы?

— Хазырма!

Андрей айтханча болду, кысха джуууклашдыла.

Олсагъатдан от джанды. Чачылган, кюйген тауушдан толду тегерек.

Бензин колонка, машинала, танкала уллу шынжартха ушадыла.

Сау квалганла квачдыла, чачылдыла.

Андрей бла Ахмат от джандыргган сагъатда, талай совет самолет келе-келиб, немецлени башларындан бомбаланы атыб, бир-эки джерге от салдыла. Бу болум Андрей бла Ахматха болушду. Андрей танкасын турган джеринде бир-эки тегерек бурду, джана турган бензин колонканы онг джаны бла буруб, джер юйню ышыгына турду.

Джер юйден бир талай немец офицер чыккды. Ала квачар халда таууш этдиле. Бири, Андрейни танкасыны аллына чыгыб,

кюлун ерге келтюрдю. Андрей, аны танкагга минерин билиб, люкнун ерге келтюрдю. Къараб-къарагынчы, ол офицер сыбдырылыб, танканы ичине кирди. Андрей люкнун джабды, кчулакъ джанына джетдирди да, офицерни ойсурадды.

Андрей, Ахмат да сагъышка кирдиле, ызларына къайтыргга оноу этдиле.

Андрей маторгга от алдырды. Ары-бери айланган кибик этиб, джолун тюз ызына салды. Аланы эслеб, къайгылы, ишекли болган киши керюнмеди.

Иги кесек джол кворатдыла. Къайгысыз болгандан сора, Андрей танканы тохтатды.

— Ахмат, ич келегинги теш да, байракъ маталлы бир зат эт, люкнун башына иги бегит!..

Танка тохтаусуз бизникеле тохтаган чегетте кирди. Бир джан да керюнмеди. «Тобаста, бизни танкала къайры кетдиле?»

— Ахмат, люкнун ачылыб турма кюй, аллынга квараганлай бар.

Алай эте барыб, ала хоншу белекге джуууклашдыла.

Танканы башында акъ байракъны кергенлеринде, бизникеле, сейирсиниб, не айтыргга да билмей, къараб тохтадыла.

Андрей люкнун ачды, кеси чыккды. Аны ызындан, ойсураб, эс джыя келген немец офицерни тюртуб танкадан тышына ата, Ахмат чыккды.

Солдатла тюшдеча болдула. Андрей не кюрешди эсе да, этген ишине солдатланы ийнандыралмады.

«Кёремисе быланы хапар айтыргъа кюрешгенлерин, бизни булджута турадыла. Орус тилни билген немецледиле, офицерле!» — деб темирчиледиле. Бир кесекден солдатланы бири батальонну командирине билдирди. Ол да бек сейирсинди.

Бригаданы штабында хар зат белгили болду. Андрей бла Ахматны джигитликлери бютеу бригадагъа айтылды. Экиси да саугъаландыла.

Пленнге тюшген немец да магъаналы тахса берди. Кеси да танк батальонну командири болуб чыкъды. Аны кючю бла бизни киле немецлени джашыртын салгъан планларын билдиле. Экинчи чабыулда бизни бригадабыз берилген буйрукъну толусу бла толтурду.

Андрейни мындан сора да кёб кере джигитлик этгени белгили болду.

Андрей юч кере да, башха бёлекге тюшмей, госпиталдан кесини бёлегине келди. Ол урушлада айланганлы юч джыл толду. Ой бийчеси Соня бла тохтаусуз письмо джюрютгенлей турду. Сабийчиклери да джетиб, атаны-ананы ангыларлай болдула. Миша биринчи классха джюрюй башлады. Атасына письмочукъла джазаргъа кюреше башлады.

Андрей арт кёзюледе уллу чабыулда, юч-тёрт кере ауур джаралы болуб, госпиталгъа тюшдю. Ол аязыгъынчы, врачланы консилиуму джыйылыб, эки аягъы бла онгъ кьолун кесиб алдыла. Алай этмеселе, Андрей, врачланы айтханларынэ кёре, джараларын кёлтюраллыкъ тюл эди.

Экинчи айына Андрей бираз маджал болду.

Джетинчи айы толду. Андрей коляска бла айланыргъа кюреше тебреди. Кёлю, бети да иги, джаралары да сау болдула.

Андрей джарыса да, юйдегиси эсинден бир да кетмейди. Госпиталь джашаудан эрикди. Кёб тюрлю китабла окъуду. Бир талай тетрадни да хапарла джазыб толтурду. Ол да кёлюн къандырмады. Сагъышлары кёб болдула. Кёб тюрлю оноула этерге кюрешди, алая аланы юсюнден кишиге билдиреди.

Андрей, кюнорталыкъ ашын ашаб, орундугъуна джатды. Аякълары кичигенча этиб, бир-эки къымылдаргъа да кюрешди. Бир кесекден кючлю къалкъыды.

Бир кюн Соня госпиталгъа келиб, Андрей джатхан палатагъа мыллык атды. Сестра аллына чыгъыб: «Кёрмеймисе барыны да джатыб, джукълаб тургъанларын, Петрова эркинлик берсе, кирirse», — деди.

— Ким дедигиз?

— Анна Петровна!

— Мен Анна Петровнаны письмосу бла келгенме. Эркинлик бергенди.

— Сен Андрейни къатыны болурса?

— Хо. Къайдан билесе?

— Да мында — госпиталда — сестрала бары да палаталарында джатханланы барыны да юй джашаулары бла шагърейдиле. Ол себебден ишекли болуб сорама сеннге. Къоркъмагъыз, Андрейни хатасы джокъду. Онбеш минутдан къобарыкъды. Экибиз да бирден кирибиз.

— Сау бол, сестричка!

Джыйырма минут чакълы бири Соня коридорла олтуруб турду. Хар минут бирер кюн чакълы кёрюндю. Къычырыкъдан алыб джыларча болду. Аны насыбына, медсестра келди. «Кел, энди Андрейге барайыкъ».

Секириб ёрге къобду. Экиси да палатагъа кирдиле.

Соня Андрейни орундукъда таяныб тургъанын кёрдю. «Андрюша!» — деб къычырды, мыллыгын атды, бойнундан къучакълады, джылады. Тёрт-беш минутну экиси да бир-бирлеринден айырылалмай турдула, Андрей, Сонягъа ариу айтыб, джылагъанын тыяргъа кюрешсе да, кесини джыламукълары джаякъларын джуууб тёнгерей эдиле.

Экинчи кюн сагъат тогъузда госпиталны къуллукъчулары, палатада джатханла да Андрей бла Соняны юйлерине ашырыргъа чыкъдыла.

ТЕНГ УНУТУЛМАЙДЫ

«**Б**ек уллу къууандым, бек сау бол! Биринчи сен табдынг мени. Къалай сейир, къалай алаамат болду! Биз бир-бирбизден айырылгъанлы отуз джылдан артыкъ болуб келеди. Къаллай бир заман озду!

Мухтар, сен мени излеб алгъа табханынг себебли, алгъа сен келиринги излейме манга.

Юйдегим да, мен да сакълаб турлукъбуз. Джашагъатым, ишлетеним да Орджоникидзе шахардады. Бусагъатда республикада прокурорну тамада болушчусу болуб ишлейме. Джашауум игиди... Сакълаб турлукъбуз! Сени тенгинг Тегкаев Харитон».

Харитон бла мен, бир-бирибизни табханлы, письмо джазгъанлай, телефон бла сёлешгенлей турабыз.

1940 джыл Харитон да, бизнича, курсант болса да, билими уллу болгъаны себебли, бизни бёлекге командир болду. Чырайлы, къара шинли, орта бойлу, къатангы, сёзюбашы келишген джаш эди ол. Аскерчилик джаны бла, курсантладан уставда джазылгъан джорукъну излей, бёлекни биринчи орунда тутта эди.

Харитонну бёлегинде менден сора да Коста Хетагурово элден Баскаев Василий бар эди. Харитон, Василий, мен туугъан къарнашлача джашай эдик, бир-бирибизни ариу, алаамат кёре эдик.

Арт джылыбызда училище, керти къазауатда болгъанча, бек кёб тюрлю юрениу бардырды.

1941-чи джыл апрелде аскер лагерге кетди. Лагер чегети, суу, хауасы да келишген бек алаамат джерде орналыб эди.

Бир ай чакълыдан, шабат кюн, 14 сагъатда, училищени тамадасыны буйругъу бла саф болдукъ. Лейтенант Сысоев лагерны дежурнасы болгъаны себебли, сафны аллына чыгъыб, лагерни тамадасына доклад этди. Андан сора лагерни тамадасы кысха сёз айтды:

«Бағбалы курсантла, устазла, командирле! Бу ийыккыны ичинде Прибалтика аскер округ, бизни училище да ичинде болуб, тактика оюнла бардырлыкды. Окъуу, юрениу ишле керти къазауатдача боллукъду. Кесин джюрюте билмеген инджилерге болур, алайын эслегиз!

Мен акъыл этгенге кёре, бизни училище бу боллукъ тактика оюнлада айырылыб белгили болургъа керекди. Окъууну, билимни керти ишде кёргюзюрге керекбиз! Сизни кючюгюзге толу ышанама! Хар не кереклигизни командирле сизге толусу бла айтырыкъдыла. Хазырлыкда туругъуз, заманында буйрукъ боллукъду. Энди чачылыгъыз, ишигизни этигиз».

Харитон, белегин тегерегине джыйыб, болумну ангылатды.

— Курсантла, ма ары къарагъыз! Ол бутакълары кенг джайылгъан эмен терекни кёремисиз?

— Кёребиз!

— Ма аны тюбюнде бизге айланыб тургъан къол пулемет барды. Бизни борчубуз— аны неси бла да чотдан чыгъарыб, терекни онг джанында къоруулау бетджан салыргъады. Ангыладыгъызмы?

— Ангыладыкъ.

— Аллыгъызгъа къараб, хазыр болуб туругъуз! Ма бусагъатдан...

Бир кесекден джар таба юч къызыл ракета атылды. Ракеталаны сызлары кёкте мийик чыгъыб, тогъай айланыб, бир-бири ызындан «джау» таба тюшдюле.

Олсагъатдан огъуна артподготовка баш-

ланды, аны ызындан танкала гюрюлдеб, джау таба ашыкъдыла. Алагъа кёре, къалгъан аскер кюч мыллыгын алгъа атды. Кёк, джер тебрени, къатышды... Хар зат керти къазауатдача болду.

Ол джол бютеу округну аскерлерини арасында бизни училище биринчи орунну алгъан эди. Командование уллу бюсюреу этген эди бизге. Биринчи взводну биринчи белегини командири Тегкаев Харитонну тактика оюнлада джигитлик кёргюзгени айтыла эди буйрукъда.

1941-чи джыл, 22-чи июнда, Москвадан радио бла бериуге бютеу училищени курсантлары сафха тизилиб тынгыладыла. Германия, джукъ билдирмегенлей, СССР-ге чабханы белгили болду. Олсагъатдан огъуна джюрегиз кючлю къатды, джаугъа къаршы кюрешиб, джерни юсюнден къысха заманны ичинде тас этер къаннга кирдик.

— «Заманны бош иймейик. Джаугъа!..» — деб къычыргъанла да болдула ичибизде.

Бир-эки кюнден Риганы талай джерине немец десантла тюшюб тебретиле. Бизни училище, Прибалтика аскер округну буйругъу бла, ай чакълы бирни десантла бла кюрешиб турду. Бир-эки джерде десантланы курсантла джокъ этген эдиле. Командование училищени джигитлигине уллу акъыл бёлдю, махтагъан да этди. Десантла бла кюрешиуде Харитон белеги бла бирге биягъынлай атын кёб кере айтдырды.

Бютеу училищени курсантларын, окъууларына, болумларына кёре офицер атла бериб, къазауатда уруш эте тургъан аскер

бёлеклеге чачыб джибердиле. Харитон бла мен, лейтенантла болуб, Ленинград фронта, бир бёлекге тюшдюк. Бирге болгъаныбызгъа кьууандыкъ, анабыздан джангы туугъанча болдукъ.

— Мухтар, биз бюгюннге дери курсантла болуб, училищеде окъуб турдукъ. Мындан ары уа офицерле — командирле болуб, къанлы джаубуз бла кюреширикбиз. Окъууну, билимни, кьучню, керек болса, джаныбызны да Ата джурт ючюн берирбиз, — дей эди Харитон.

Экибиз да мотомараучу полкну экинчи батальонуна тюшдюк. Харитонну биринчи ротагъа, мени да экинчи ротагъа командир этдиле.

Полк, хазыр болур ючюн, уллу чегетге кирди. Чегет асыры къалындан, кёк кёрюнмей эди. Джау джууукъда болса да, чегетни ичи шош эди.

Джаугъа чабыуул этерибизни аллы бла Харитон манга былай айтды:

— Джауну бетджанында бугъунуб тургъан талай танкасы барды. Мен аланы чотдан чыгъарыб, 500—600 метр чакълыны алгъа барыб, дагъыда чабарча, алгъа барырча хазырланыргъа керекме. Мен бу ишни толтурлукъма, алай а къыйналгъаным — джауну къаллай бир танкасы болгъанын толусу бла билмегеним ючюндю.

— Чыртда кьоркъма, сени сол джанында мени ротам боллукъду. Керек болса, мен да болушурукъма.

Бир-бирибизге кёл бере, дагъыда бир ке-

секчик сёлешдик. Андан ары сёлеширге заманыбыз болмай, бёлекге кетдик.

Сагъат джетиде, чабыуулну билдире, бир-бири ызындан юч кызыл ракета атылды. Джер тебренди. Кьулакъла зынгырдадыла. Кёк да, джер да атылыугъа бурулдула. Джерден кёкге чачылгъан топракъ солдатланы юслерине кьарча джауду, кёзлерин тютюн басды.

Ма бу тукъум болумда Харитон алгъа таукел чабды. Эки джау танканы чотдан чыгъарды. Ол, хорламлы бола, джауну бетджанына кире тебреди, взводланы командирлерине былай билдирди: «Тёртюнючю взвод онг джаны бла джауну бетджанына кирсин! Мен биринчи взвод бла джауну бетджаныны сол джанын аллыкъма». Бу буйрукъну солдатла биринден бирине бердиле. «Тохтамагъыз, алгъа!» — деб Харитон, бир кесекден ёрге туруб, аллына мыллыгын атды.

Ол кёзюучюкде джау бетджанындан бир танк чыкъды. Аны джолун кьысха тыйдыла. Харитон дагъыда: «Алгъа, джигитле!» — деб кьычырды.

Тюз аллына экинчи танк чыкъды. Харитон, уллу да джунчумагъанлай, джоппу кьысылгъан бир талай гранатны танканы тюбю таба быргъады. Танк бурулду, гюрюлдеди. Алай болса да, тохтамай, Харитонну окопасыны юсюнде талай кере тётерек бурулду. Солдатла танканы кюдюрдюле. Харитонну ротасы борчун толусу бла толтурду. Окопала кьазыб, джаугъа чабаргъа хазыр болуб тохтады.

Мен санбатда джарамы байлатыб чыгыб, аджашаракъ болуб, операция этилиучю юйге кириб кетдим. Юйню тюз ортасында бир уллу столда, ёлок джабылгъанча, юсю бир уллу акъ джабыу бла джабылыб, эки чуругъу джабыуну тюбюнден къараб тургъан адамны кёрдюм. Иги къараб, ол эки чурукъну Харитоннукъулагъа ушатдым. Ол сагъатдан джабыуну ачыб къарадым. Къарасам — Харитон! Бети чыммакъ, кёзлери сюзюлюб, джашаудан умут юзгенча, кёзюме дыгалас къарады. Юсюне ёре туруб, болушур умут этиб, мен да аны кёзюне джити къарадым. Бир-эки соруу соргъан эдим да, джууаб эталмады. Джууаб орнуна, Харитонну акъ бетин джууа, джыламулклары тёнгереди. Мен да тёзалмай, кёзлерим джыламулкдан толду. «Харитон, къоркъма, джукъ да боллукъ тюлдю...» — деб, къу-чакъладым.

Биз да алай эте тургъанлай, биреу, артымдан кесине хыны тартыб:

— Сен былайда не этесе, бу юйге не киргенсе? Бусагъатдан юйню бош эт!» — деб хыны кычырды.

— Сеп кимсе менге алай хыны сёлеширге? — деб кычырдым мен да.

— Мен хирургма, санбатда ишлейме, — деди ол; бир аз джумушаб.

— Ангыладым, кечигиз. Ма бу ауур джаралы мени тенгимди. Къазауатда бек уллу джигитликге этгенди, аслан киби бир адамды. Сау этерге кюрешигиз, тилейме!

— Бар, къайгы этме, сен да ауур джаралыса, бусагъатдан джаралыланы госпи-

таллагъа ашырлыкъдыла. Арбазда олтуруб, сакъла! — деб, имбашымдан къагъа, дженгил огъуна ызына, Харитон болгъан юйге, кириб кетди.

НИНАНЫ ХАПАРЫ

Бир минг тогъуз джюз къыркъ экинчи джыл октябрда Иссисуу шахарда «урунууну биржасыны» тамадасы Ланкени буйругъу бла Германиягъа зор бла, сауут кюч бла каторгалыкъ ишлеге 800 совет адам сюрюлгенди. Адам кёлтюралмазча, уллу кыйынлыкъла чекгендиле ала...

Къачан эсе да мал орун болгъан, тегереги эски багушдан толгъан, къаура къуршалаб, кёбден бери не адам, не джан къа-тына бармай тургъан мскямгъа бушуулу къайгы кирди.

Тот безгилери бир-бирине ышыла, сызгыра, таууш эте, эски бауну уллу эшиклери эки джанына кент ачылды.

Олсагъатдан огъуна джюз чакълы тиши-рыуну итле бла сюрдюрюб, автоматланы юслерине буруб, эски бауну ичине урдула. Таркъ-туркъ этиб, эшиклерин джабдыла, тышындан къадаула бла кючлю бегитдиле. Эшик юсюнде къарауулгъа полицейны къойдула.

Адамла, кими таяныб, кими олтуруб, джукъусуз болуб, сагъыш бла тангнга чыкъдыла.

Экинчи кюн, эртден сагъат алтыда бауну эшиклери ачылдыла. Джакъсыз тиширыу-ланы солдатла, автоматла бла тюрте, итле-ни юсдюре, сюрюб кетдиле...

Узакъ джолоучулукъ бла ачдан онгсуз болуб, тиширыула, баралмай, джыгъыла, къоба тебретиле. Къобалмагъаннга кечим салмай эдиле, уруб, ёлтюрюб къоя эдиле.

Джюз адамдан аякъ юсюнде къуру алт-мыш-джетмиш адам къалгъанды. Аланы ичинде бир къара шинли, ариу, скойюмлю тиширыу юч джыл болгъан джашчыгъын элталмай, къатышхан тизгинни ичинде ары-бери тентирей келиб, аякъ юсюнде туралмай, джыгъылыргъа тебрегенинде... «Миханы ... ал!» — деб къатында кючден бара тургъан Нинагъа узатды. Ол, кеси къайгъылы бол-са да, Миханы алыб, кёкюрегине, кесини баласын къысханча, кючлю къысды.

Джангыдан кюч къошулгъанча, аллына тири-тири атлаб тебрети. Тизгинни ичинде, кишиге кёргюзмегенлей, тиширыула бир-бири къолундан кёзюу ала барадыла джаш-чыкъны.

Миханы анасы артха къала башлады. Кё-люн, акъылын да джашчыкъны ызындай иеди. Асыры къарыусуз болгъандан тизгин-ден бир джанына чыгъады.

— Ой, багъалы эгчлерим!.. унутма-гъыз!.. — деб къолларын аллына узата, тентирей келиб, джол джанына джыгъыла-ды. Олсагъатдан автомат таууш эшитиледи...

Тиширыула, бу зорлукъну кёлтюралмай, къолларын кючлю къысадыла. Бир-бирине къараб ант этедиле:

— Миханы, джаныбыз сау болуб, къан ичген немча итлени къолларына тюшюр-мезбиз! Анасыны тилегин толтурурбуз! — деб, тизгинни да бузмагъанлай, алларына атлаб барадыла...

Бир талай суткадан Австрияны Зальц-бург шахарына джетедиле. Бир кесекден акъ халатлары бла беш адам келди аллары-на. Аланы биринден къалгъанла — тиши-рыула.

Солдат, аланы кёргенлей, тиширыулагъа къараб: «Ёрге туругъуз!» — деб къычырды.

— Джюйюсхан тамада! Ма бу орус ти-ширыула кеслерини разылыкълары бла ул-лу Германиягъа ишлерге, джашаргъа кел-гендиле. Бары да 40 адам боладыла, — де-ди солдат.

— Сиз Германиягъа келгенигизни иги эт-генсиз. Сиз мында суйгенигизча джаша-рыкъсыз. Кёб турмай къазауат бошаллыкъ-ды. Бютеу дуниягъа оноу этерик уллу Гер-манияды, алайын толу ангылагъыз! — де-ди госпиталны тамадасы.

— Комендант! Элт, быланы орунларына джарашдыр!

Олсагъатдан огъуна гюрбе маталлы бир тиширыу, келигиз мени ызымдан деб, бир юй таба айланды.

Талай заман озду. Тиширыуланы барак-да бёлмеге джарашдырдыла. Алагъа тамада Нинаны этдиле.

Джаралыланы машиналадан тюшюрген, аланы джууундургъан, ирин джугъу кийим-лерин ауушдургъан, джуугъан, итиу ургъан, госпиталда хар кир ишни баджаргъан, ар-

базны ариулагъан дагъыда аны кибик кѣб ишни этиб тургъан ала эдиле.

Госпиталгъа джаралы солдатла, офицерле асыры кѣб тюшгенден, ары сыйынмай, коридорлада да джата эдиле. Иш асыры кѣбден, совет тиширыула, аякъ юслеринде кючден тура, кыйынлыкъда, зорлукъда ишлей эдиле.

Бир кюн Нина сюйген тенгине:

— Валя, госпиталда хар зат тюрлене айланнганындан хапарынг бармыды? Эшта, бизникиле быланы иги чартлата болурла. Сени уа къалай келеди кѣлжюнге? — деб сорду.

— Мен аны ангылайма, алай а кишиге айталмай турама ансы... — деди Валя. — Нина, кесинги сакъ тут, сени ызынгдан эслеб къарагъанча кѣреме, артыкъсыз да комедант... Унутма, сен бригадирсе, меннге да кычыргъан, урушхан кибик эте тур. Алай этсенг, ишекли болмаз.

— Эслейме, билеме. Тюз айтаса... Энди, джашгыз бир къоркъгъаным барды: Миханы ызындан тюшгендиле. Бир джукъ болады деб къоркъама анга. Фашистлеге не ышаныу барды. Биз къараб тургъанлай, уруб къояргъа боллукъдула. Къайдам, къалай этейик?

— Валя, къайда джашырыргъа боллукъду?

— Тинтиуюл болурну аллы бла арбазда ол темир джыккырны тюбюне джашырайыкъ юсюне бир быстырланы салыучубузча салайыкъ, джыккырны къазыб киши къарыкъ болмаз.

— Къайдады деб соргъанлары болса уа?

— Ёлгенди дербиз да къоярбыз... Бу тинтиуюлден къутулсакъ, экинчи ала бизге келмезле. Госпиталда болум тюрленнгенди. Кѣб турмай бир затла болургъа керекдиле!

— Сау бол, Валя, алай этербиз!

Юч-тѣрт кюнден тинтиуюл болду. Баракда бир джукъ къоймай къармадыла, тиширыулары барысын арбазгъа чыгъардыла.

Аланы алларына алты-джети солдат бла бир офицер келдиле.

— Миха къайдады? Аны анасы кимди? — деб сорду ол.

— Аны анасы менме, — деб, Нина, тизгинден алгъа чыгъыб, офицерни кѣзюне джити къарады.

— Сен оруслумуса?

— Хо.

— Да сора сени сабийинг Миха къалай болду чуутлу? Эринг чуутлуму эди?

— Огъай, оруслу эди!

— Къайдады Миха?

— Миха ёлгенди, ма бюгюн бир ай болду андан бери.

— Кертими айтады? — деб, офицер тиширыулагъа къарады.

Тиширыулары ичинден Валя чыгъыб: «Нинаны айтханы тюздю, биз барыбыз билебиз аны», — деди.

Офицер, къолунда таякъчыгъы бла онг чуругъуну башын къакъгъан кибик эте, солдатлагъа бурулуб:

— Ма бу арбазны бир мюйюшон къоймай тинтигиз! — деди.

Тинтдиле, къарадыла, джукъ табмадыла.

Бир солдат а джыккырлагъа къарай келиб, Миха болгъан джыккыргъа джетгенинде, аланы ийислеринден къусары келиб, быстырланы юслерине туюрюб кетди.

Офицер, джукъ табмагъанында, биягъы габашын таякъчыгъы бла къагъа, «энтда кёрюбюз, мен соргъан соруулагъа сагъыш этигиз», деб кетди.

Ата джуртдан узакъда кёб къара кюнле оздула.

Зор бла Германиягъа тюшген тиширыу-ланы Совет Аскер башларына бош этди. Ала барысы, Миха да аланы биргесине, Ата джуртха къайтдыла.

ДЕРТ

Уллу Ата джурт къазауат бошалгъанына къыркъ джыл толургъа кёб заман къалмагъанды. Сермешден бери кёб заман озса да, хар зат уллу тюрленсе да, эсден кетмей, бюгюн, тюнене болгъаича, эсинге тюше, кёзюнге кёрюне тургъан зат-ла бардыла.

1944-чю джыл Белорус фронтну запас полкунда лыжалы батальон къуралды. Командирге мени салдыла. Батальон джангы сауут-саба бла толу баджарылды.

Аскерчилени кёллери кёлтюрюлюб эди. Буйрукъ сакълагъанда башха къайгъылары джокъ эди. Буйрукъ да келди. Къысха заманны ичинде, мени аскер бёлегим, 270-

чи дивизияны командирини эркинлиги келиб, уллу чегет къыйырда фронтдан узакъ болмай орналгъан бир элге туюдю. Эл картада белгиленсе да, джокъну орнунда эди. Анда-мында бир-эки юй. Бирталай юй оджакъ. Аладан сора джукъ джокъ. Бары куююб, немецле бу элге не къыйынлыкъ салалгъанларын салыб кетгенлери белгили болгъан эди.

Алайда джер, чегет, таш-агъач да — бары да былайгъа тюшген къыйынлыкъгъа шагъатлыкъ этедиле.

Элде төрт-беш сутка чакълы бирни турургъа эркинлик берилди бизге. Ол заманны ичине, хар небиз да хазыр болуб, Витебск чабыуулгъа чыгъаргъа керек эдик.

Бир кюн, аскер бёлеклеге къарай бара тургъанлайыма, бир джанымдан биринчи ротаны командири чыгъыб, былай доклад этди: «Джолдаш комбат, аскер юрениулени кёзююнде бир чегет талада индеклеге тюртюдюк. Аланы ичлери ёлген адамладан толубду, барысы да тиширыула болурла дейме. Келиб бир къарагъыз».

Олсагъатдан бары къарадым. Командир тюз айта эди. Адам, иш этиб кюрешсе да, кёзюне кёргюзалмазча, айтыб айталмазча мурдарлыкъны кёрдюк. Узун индеклени ичлери къуру тиширыу ёлюкден толуб тура эди, хар биринде ачы зорлукъну, джанууарлыкъны белгиси...

Аланы ичинде бир ариу джаш къызчыкъны ёлюгюн кёрдюк.

Ол эки къолчугъу бла дарий къолджау-лукъчукъ бла къысылгъан туюмчекчикни

кёкюрегине кьаты кьысыб тура эди. Бу кьызчыкь кёкюрегине ёмкюрю бошалырны аллы бла нени кьысхан болур, не затды ол туюмчекчик деб, акьырын алыб кьарадыкь...

Тюрлю-тюрлю суратла! Кьарай келиб, суратлада кьызчыкьны кесин да таныдыкь. Суратлада атасы, анасы, тенглери да белгили болдула. Дагьыда эки сурат: ариу, чырайлы аскерчи джаш. Сурат кьызгьа сау-гьагьа келгенине джазыулары шагьатлыкь эте эдиле. Экинчиси — кьызны джашха иерге деб конвертге салыб тургьан сураты.

Суратлагьа кьараб бошагьандан сора, батальонну сафха тизиб селешдим:

— Багьалы кьызыл аскерчиле, командирле!

Ма, кёресиз, бу биз тургьан эл алгьын заманда бек уллу эллени бири болгьанды. Бусагьатда картада болгьанлыкьгьа, кеси фашистлени мурдарлыкьлары бла туб болгьанды. Кёре болурсуз ол эки юйден сора джукь кьалмагьанын. Фашистле барын джер бла тенг этгендиле. Бу бююн биз барыбыз да кёрген ёлюклени кёбюсю бу элден болгьанына кишини ишеги болмаз. Бирталайы да Витебскеден сюрюлюб келген болурла. Башхасы джокьду, кьайдан, не болсуула, ала бизни совет тиширыуларыбыздыла — бизни адамларыбыздыла. Аланы кьыйнаб, зорлукь джетдириб ёлтюрюб, бу эски индеклеге келтириб атхандыла. Была, кёресиз, кёбдюле. Анда-мында тууралыб атылыб тургьан талай эркишини да кёресиз. Бир ишкесиз, была бары да бизни келири-

бизни сакьлаб тургьандыла. Заманында джетсек, сау кьалыргьа боллукь эдиле. Ала бизни ючюн, Ата джуртубуз ючюн джанларын бергендиле.

Биз барыбыз да Витебск чабыуулда, неда башха сермешледе болсакь да, бу ёлюклени дертлерин кьайтарыгьа, фашистлени Ата джуртубузну джеринден тас этерге керек-биз...

Олсагьатдан огьуна аскерчиле бары, сауутларын ёрге кёлтюрюб:

— Дертибизни кьайтарырбыз! — деб бирден кьычырдыла.

Ёлгенлени сыйлары ючюн юч кере бюете сауутладан атдыкь. Сора батальонну бош этдим. Бёлекле командирлери кьатыш орунларына кетдиле.

Бу зорлукьну юсюнден кьысха заманны ичинде дивизиябызны штабына билдирдик. Ол кюн огьуна дивизиядан талай адам келди. Кёрдюле, тинтдиле, сюздюле мурдарланы кьойгьан ызларын. Барыбызны да кьаныбыз кьайнай эди ачгудан. Зорчулагьа дерт кьайтарыу эди хар бирибизни джюрегибизни кьаты тебдирген...

1944-чю джыл дивизион газетни «Мурдарланы ызлары» деген корреспонденциясында былай джазылгьан эди:

«Бизни Ата джуртубузда немец джыртхычланы джанууарлыкь ишлери хар кюнден кюннге толу ачыкьлана барады. Хар кьайда да, немецни аягьы джетген джерде, ёлюмню ачы ызлары кьаладыла.

26-чы январда джолдаш Байрамукь улу-ну бёлегини аскерчилери фашист варварла-

ны энтда бир джангы мурдарлыкъ ишлерин айгъа къладыла...

Ма джаш тиширыучукъну ёлюгю. Аны алтын бетли чачы дарий джаулукъчукъ бла кысылыбды. Ёлюрюню аллы бла джопучукъ джыйылгъанды. Къаллай бир кыйналгъанына бет тюрсюнюнде, санларында къюлтюмлери шагъатлыкъ этедиле, аны медицина эмда сюд экспертизада белгилерикдиле.

Ма энтда башха ёлюк. Бу да кызычыкъды, гитчечик, сабийчик. Аны джумдурукъчукълары къаты кысылыб, «тохтагъыз, ит мурдарла, мени дертими сизге джетдирирле!» дегенге ушайды. Эшитемисе, аскерчи, кыйынлыкъда ёлген кызычыкъ сени не затха чакъыргъанын? Кимди ол? Эл школну устазы, неда кесини халккы ючюн джан берген Зоя болурму? Кимди ол?

Ким эсе да, немец джаныуарла ёлтюргендиле аны, ма ачыкъ, белгили зат. Аллай ёлюкле былайда кёбдюле, биз аланы ненча болгъанларын алкъын билликбиз. Джюзмюдюле, андан да кёбмюдюле ала. Аланы хар бири, джолдаш, сени дерт къайтарлыкъынгы излейди.

Ал къанлы джаудан быланы дертлерин!.. Ол мурдарды, джаллатды, сен а — дерт къайтарыучуса, сюдюсе, бизни ачыулу Ата джуртубузну уланыса».

Мени батальонуму солдатлары, офицерлери, немец мурдарланы зорлукъларын кёргенлеринде, мени сёлешгеними эшитгенлеринде, дивизион газетде чыкъгъан статьяны

окъугъанларында, аллыбызда боллукъ чабыуулгъа дженгил чыгъаргъа изледиле...

9-чу февралда эртден алты сагъатда бир-бири ызындан юч кызыл ракета атылды. Ала кёкню джырыб, тогъай айланыб, джау таба созулуб, кёзден ташайдыла. Олсагъатдан огъуна полковник Беляевни буйругъу бла 270-чи дивизия Витебск чабыуулгъа чыкъды. Аскер бёлекле, хар бири кесини орнунда, къазауат джоругъунда чабыуулгъа кетдиле. Джер тебренти, кёк къюкюредди. Окъла, тобла сёлешдиле, бары джау таба джандыла...

Мени батальонум, тохтаусуз джауну уясындан чыгъара, аллына ёхтем силкине, уруб барады. Талай замандан мени батальонум, борчуна кёре джау батальонну бетджанышдан чыгъарыб, аны орнун алыб, бир кёзюуге дери бетджан салды. Чабыуулда къоранчыбыз болса да, бир немец взводну джесирге алдыкъ.

Бир кесекден онг, сол джаныбыздагъы аскер бёлекле да бетджан салдыла. Джау аскерле кери ыхтырылдыла. Къазауат джорукълары бузулду. Баш къайгъылы болумгъа кёчдюле. Буйрукъ бла бетджан салсакъ да, антыбызны унутмайбыз, джангы буйрукъну сагъалайбыз. Алгъа барыргъа хазырбыз...

Заман кюнортадан джанлаб, тёртюнючю сагъат башланды. Кюн бузулду, сууукъ боран сызгырыб башлады. Тубан, боран басыб, кёз байлана тебреди. Ол хыйсабда джангдан чабыуул этерге акъыл бёле тургъанлай-

ыбызгъа, онг джаныбыздан, бизден узакъ болмай, сансыз бир джерден биринчи ротаны тобу тургъан джерге тохтаусуз пулемет от джанды. Олсагъатдан огъуна тапкалагъа хазыр этиб тургъан снарядладан тобуруз бла талай кере атдыкъ. Пулемет атханын тыйды. Биз да сабыр болдукъ.

Бир сагъатдан башха джерден биягъындай юсюбюзге пулемет от джанды. Анга да биринчиге этгенибизча этдик, ол да тохтады. Къарангыда джау бизге джангыдан, тоб, пулемет, автомат, шок окъланы джаудура, беш кере чабыуул этди. Эски бетджанын алыргъа мурат этиб кюреше эди. Алай болса да бизни кючюбюз джаудан эсе уллу эди. Джауну ызына бек кючлю ачы, кыны къайтардыкъ.

Душманни бешинчи чабыуулунда окъ сол имбашыма тийиб, джюрегими къаты бла тюз къолтукъ тюбюмден чыкъды. Къаным тегюлдю, къарыуум аз болуб, тобну къатында бетджан маталлы бирге джыгъылдым. Бир-эки кере ёрге къобаргъа кюрешдим. Къобалмадым.

Мени джыгъылгъанымы кёрюб, тобну наводчиги меннге мыллыгын атды. Алай а, меннге тийгенча, анга да окъ тийиб, сол къолу бла джюрегинден тутта келиб, мени юсюме аууб, «Комбат...» деб, эки къолу бла мени къучакълаб, кеси къаныбызгъа боялып, иги кесек заманны турдукъ.

Кёлум кетерге джетиб, къарыусуз болуб тургъанлайыма: «Джолдаш комбат! Саумусуз? Мен санинструктор Насковама», —

деген таушну кючден-бутдан эшитдим. Джууаб эталмай, къымылдаргъа кюрешдим. Наскова бир кесекни ичине, мени сюйреб, бомба къазгъаи бир уллу чунгургъа тошкюрдю. Къараб-къарагъынчы джарамы таза-лаб, къанымы тыйыб, биринчи болушлукъ этди.

Эсими джыйдым. Бир кесек да солуууму алыб:

— Джолдаш Наскова, бек сау бол! — дедим, къуру кесим ючюн тюл, саулай бёлекни аскерчилери ючюн бюсюреу этдим. Аны бизни аскер бёлекде билмеген киши джокъ эди. Атына эркетиб «Аннушка» дей эдик.

— Джолдаш комбат, мен кесими борчуму толтурама, сиз айтханча, мени алай уллу джигитлигим да джокъду. Мени болушханым сизге джарады эсе, игиди. Мен да къууанама. Энди кёб турургъа джарарыкъ тюлдю, къаныгъыз иги кесек кетгенди... Бойнум табадан иги тутугъуз, ма бу лыжаланы — чаначыкъны сизге келтиргенме. Тура теб-рейик, — деб, къатыма ёрге сюелиб, онг къолтукъ тюбюме башын сала тебреди.

— Джолдаш Наскова, хо, сеннге разыма, алай болса да, бир-эки оноум барды да, бери иги тынгыла! Аннушка, биринчи ротанда, команда пунктдан политрукну бери чыгъар, рациясы бла келсин. Ангыладынгмы? Аннушка!

— Ангыладым. Бусагъат чакъырайым, — деб, Аннушка, чаба, скоркеле, джыгъыла, кетиб къалды.

Бир кесекден политрук Аннушканы бир-гесине келди.

— Джалдаш политрук, рация бла мени джаралы болгъанымы полковник Беляев джалдашха билдир... Бёлекни кёюб кетерге суймейме, мында къалыргъа эркинлик берсин.

— Болсун!

Кёб турмай буйрукъ келди: «Бусагъатдан комбатны санбатха къоратыгъыз».

Аннушканы болушлугъундан сора кюч киргенча болуб тура эдим. Батальондан кетерге суймей эдим, алай а, не мадар, буйрукъ буйрукъду, аны толтурургъа керекди.

Батальонну политрукга аманат этдим. «Унутма антыбызны! Ол мени ючюн джан берген солдатны джигитлигин айтыб, ата-сына, анасына да письмо бла билдиргиз. Ангыладыгъмы?» — дедим, джау бла сермешиуден бир кёзюуге дери айырылыргъа керек болгъаныма джюрегим кыйнала.

— Ангыладым, джалдаш комбат!

Политрук бла къучакъларыбы айырылдым.

— Аннушка, энди мен сени эркинлигингидеме! — деб башымы энишге ийдим.

Аннушка, лыжалагъа-чанагъа джатдырыб, суйрей кетди. Джалда къаргъа, кюртге бата, кьоба-джата, сюркеле, окъ-тоб тюбюнден кючден-бутдан чыгъарды. Алай бла Аннушка санбатха джетдирди. Главврач бла не эсе да бирлени сёлешиб:

— Сау къалыгъыз, комбат, сау-эсен тюбешейик! — деб, ышара-ышара, кёлуң булгъай, ёлюм от кыдыргъан бетджаннга кетди...

НОНАНЫ МЕДАЛЬОНУ

Николай юйюне кирир-кирмес, Ноначыкъ, атачыгъым деб, Николайны бойнундан гитче, джумушакъ, акъ, толгъан кьолчукълары бла къучакълай эди, ол да аны бетин уппа-чуппа этиучен эди. Нина, аланы алай кёрсе, кесин тыялмай, экисин да къучакълаб, башын экисини ортасына салыб, бетин аланы джакъларына къаты кысады.

Николай ыйык кюнлерин, хар бош заманын юйдегисине береди. Заман-заманы бла аккордеонну согъады. Аны макъамы бла Ноначыкъ тепсерге кюрешеди. Нина уа кызычыгына кьоллары бла тепсеу джорукъланы кёрюзтеди.

1941-чи джыл, къазауат башланганлай, Николай талай тенги бла фронтха кеси разылыгъы бла кетеди.

Юч айдан сора юйдегисине къазауатдан письмосу келди.

«Багъалы Ниначыгъым бла Ноначыгъым! Сизге письмо иймей тургъаным ючюн кечигиз. Заманым болмагъанды. Бююн юч ай болду, мен Ленинград урушлада тургъанлы. Юч айны ичинде урушха эки кере киргенме. Бир кере саулугъума заран болмазча джаралы болгъанма. Джарам сау болгъанды. Бусагъатда саулугъум аман тюлдю. Бизни бёлекде иги, джигит солдатланы бирине тергелибме. Атым иги бла бир талай кере чыкыгъанды. Къызыл Джолдузну ор-

дени бла да саугъалагъандыла. Бусагъатда джокъду хатам. Солуй турабыз. Кёб турмай урушка кирликбиз. Мен тургъан разведка бёлекди. Бек сюеме разведканы.

Ниначыкъ, сизге бек тансыкъ болгъанма, артыкъсыз да бек къызчыкъгъа. Мени ючюн къыйналма. Джангыз сенден тилерим — къызчыкъны мыдах этме, мен келгенчи, ариу, иги халда ёсдюрюб тур. Кесинг да иги ишле. Бусагъатда аны да урушдан башхасы джокъду. Ниначыгъым, Ноначыкъны кёб кере уппа эт! Къалай джашагъаныгъызыны, не кереклигизни джашырмай джаз. Нонаны суратчыгъын письмо бла ий!

Сау-эсен кёрюшейик, кёб кере уппа этеме!
Николай. 12-чи октябрь 1941 джыл.

Николайны писмосуна кёб да турмай джууаб келди. Къайтарыб окъуду, къууанды.

Тенглерине Нонаны суратчыгъын кёрдю. Ала да: «ариу, иги къызчыгъынг барды» деб къууанчын артыкъ да бек ёсдюрюле.

* * *

Беш-алты кизден батальонну комиссары, разведротаны бир джерге джыйыб, былай айтды:

— Багъалы аскерчи джолдашларым! Бир кёзюуге дери къоруулаугъа кёчезиз. Джау аскер кючюн, къарыуун да салыб, хар затын хазырлайды. Биз аны не умуту болгъанын билдирге керекбиз. Ангыладыгъызымы?

— Ангыладыкъ! — деб бирден джууаб этдиле аскерчиле.

— Алай эсе, тахсагъа барыргъа излеген — сафны аллына чыкъсын!

Олсагъатдан аскерчиле бир-бири ызындан сафдан чыгъыб тебретдиле.

— Барыгъыз, сафха сюелигиз! Мен кесим айтайым энди тахсагъа ким барырын!

Капитан, тынгылай туруб, сол къолу бла джан хурджунундан блокнотун чыгъарыб, ичине къарады. Тукъумлары окъуб, сафдан джети адамны чыгъарды.

— Сизни ичигизде кеси джангыз тахсагъа барыргъа сюйген бармыды?

— Барды! Мен, — деб, Николай чыкъды.

— Ашхы, — деб, капитан, къалгъанлагъа къараб, ала ючюшер болтукълары билдирди.

Андан сора капитан, ротагъа айланыб:

— Хазыр болгъанлай туругъуз, керек болса, билдирме, чачылыгъыз, — деб ротаны чачды.

Экинчи кюнünde, ючюшер адам болуб, эки къауум тахсагъа кетдиле. Ала, кючлю арыб, тёртюнчю кюн ингирде сау-саламат къайтыб, капитанга халар айтдыла.

— Барыгъыз, тынчайыгъыз! — деб, капитан, кеси орнундан тебмей, ёрге тургъанлай, башын энишге ийиб, сагъышха кирди.

«Тахсачыла заманында ызларына къайтдыла, магъаналы хайыр а этмедиле. Николай заманында къайытмады, арабин, ол а не болуб келликди экен?» — деб, капитан къайыгъылы болду.

Николай а ол кече, сагъат 10-да бир не-

мец офицерни кёзлерин байлаб, аузуна быстырны тыгъыб, эки кёолун артына белибау бла байлаб, батальонну командирине алыб келди.

Капитан асыры кзууангандан секириб ёрге кёобду. Николайны кватына барыб, кзучакълады, бетин, кёзон да уппа этиб, онг кёолу бла имбашындан кесине кыса, сёлешмегенлей, разылыгъын къарагъаны бла билдирди.

Николай келтирген «тилни» штабха алыб кетди капитан. «Тилден» соруу алдыла... Белгили болмай тургъан кёб зат ачыкъ болду. Картада талай затны тюзетдиле. Экинчи кюн эртденликде аскер бёлекни командири, капитанны кесине чакъырыб:

— Джолдаш капитан, сен уллу адамлыкъ этдинг. Бу «тил» немец штабны начальнигиди. Керекли соруулагъа джууаб алдыкъ.

Капитан къайтыб келгенинде, Николай кваты джукълаб тура эди. Уятыргъа керек болса да, уятмады. Юсюн шинель бла иги джаба, Николайны джукъларгъа кзойду.

Землянканы мюйюшонде джалын эте джанган гильза лампачыкъны алыб, капитан ящикден этилген столчукъну юсюне салды. Аны джарыгъы кёрюнюрлай, стол джаньна олтурду. Сумкасындан картаны алыб, батальон чабыуул этерик джерни кызыл карандаш бла белгиледи. Хоншу бёлеклени къалайда болгъанларын, чабыуул болса, бир-бирине къалай болушургъа керек болгъанын картада талай стрелка бла ачыкълады.

Кече сагъат бир болду. Капитан, эсней келиб, башын столгъа ийиб къалкыды.

Эртден сагъат алтыда капитанны уятдыла:

— Джолдаш капитан, сени штабны начальниги излейди.

Капитан ызына къайтыб келгенинде, хазыр болуб тургъан Николай, ёрге туруб, капитаннга черс берди.

— Николай, олтур. Иги солудунгму?

— Бек иги солудум! Энди не ишге да хазырма.

Николай кысха халда хапарын айтды:

— Бара барыб, бир немец землянкагъа акъыл бёлдюм. Джолу узагъыракъ, кыйын болса да, анга ёшон уругъа умут этдим. Кюндюз сюркеле, къаргъа ташая, джата, дагъыда сюркеле, кече аякъ юсюнде дженгилрек бара, землянкагъа джууукълашдым. Сагъат онеки. Къар агъартхан кече. Хар зат ариу кёрюнеди. Къарны джара, сюркеле, землянканы кватына барыб, арт джанында төрт-беш метр чакълы бирде, киши кёрмезча, ишек этмезча бугъундум.

Бек кючлю кзулакъ ийиб, сөскеклениб, тегерегиме, болумгъа тынгыларгъа, къараргъа кюрешдим. Землянканы тегереги сокъмагъыракъ болгъанын эследим. Ичинден кюлгез, джырлагъан, эрин кёбуз таууш эшитиледи. Аякълары къарны джыр-джыр этдире, бойнунда автоматы бла немец солдат кватымда сокъмакъ бла землянканы аллына озду, дагъыда кёрюндю. Алай эте, солдат, землянканы тегерегине айланыб келиб, тюз мени кватымда, мени да эслемей,

бир столбачыкыгъа таяныб тохтады. Шинелини джагъасын бойнуна тартды. Кёб турмай баш кыагъа тебреди. Эрлай солдатны шыбыртсыз, тауушсуз ол дунягъа ийдим. Шинелин алыб, юсюме кыаблаб, аны орнуна сюелдим. Землянканы тегерегине да, ол немец солдатча, бир-эки кере да айландым. Эшикни ачыб, юсюне да шинель кыаблаб, менден узакъ кетмей, землянканы арт джанында бир немец кеси джараууна чёкдю. Олсагъатдан, этиучюбюзча этиб, ауузуна буштукъну сугъуб, аллыма кыууб, ызыма кыайтдым...

Николайны хапары бек сейир этди тынгылагъанланы. Махтаулу болду. Командири кесини разылыгъын, керти белгили джигитлигин кесини бёлюгюнден да оздуруб ачыкъ этди.

Аскер бёлек юч-тёрт кюнден чабыуулгъа кёкдю. МГА станцияны алды.

Николайны джигитлиги бла ол кыуулукъ этген взвод борчун кыалгъанладан эсе алгъа толтурду. Кёбден бери киши алалмай тургъан бир деппанны алды.

Чабыуулну заманында Николай, чаба, джыгъыла, сюркеле, ол деппанны арт джанындан кирди.

Джау аскер аллына акъыл бёлуб тургъан заманында Николай, ёрге кыобуб: «Ура-ура-ура!» — деб, талай гранатаны джауну траншеяларына быргъады. Ол кёзючюкде взвод да отну кючлю чакъдырды, аллына иги сюркелиб, ураны кючлю басды.

Немецле эс ташладыла. Тегереклери кыуршалыб кыалгъанча кёрюнуб, кыачар кыай-

гъыгъа кирдиле, кёбюсю кыырылды, бир кесеги да джесирге тюшдю. Николай гранатаны алыб ёрге тургъан заманда, бир джанындан огнет атылыб, бетин кюйдюрдю. Кёзлери алас-булас этдирди.

Николай Москвада бир госпиталгъа тюшдю. Эки айны кёзлери байланыб, джукъ кёрмей турду. Ючюнчю айында доктор Николайны кёзлеринден байлауаны алды. Николай дуня джарыкыгъа кыараргъа кюрешди, алай а джукъ кёралмады. Асыры джюреги кыыйналгъандан ахсыныб олтурду. Талай заманны киши бла да сёлешмей, талай заманны башын энишге ийиб турду.

Доктор, аны эслеп, «Николай, кыоркыма, санларынг саудула, кёзлеринг да заманы бла ачылыб кетерге боллукъдула», — деб, кёл этди. Алай а Николай джууаб этмедди. Терен сагъышка кирди.

Госпиталда джыл джарым чакълы джатды. Кёзлери ачылмагъанлыкыгъа, кыалгъан саулугъу иги болду. Ишлери келди, койдегиси эсине тюше, джашаууна сагъыш эте тебреди. Госпиталдан джазгъан письмоларына койдегисинден джууаб алмагъанына джюреги бек кыыйналды. Алай болса да кеси кесин кыолгъа алды.

* * *

1944-чи джыл майны бешинде Николай госпиталдан чыкъды. Юсюн, башын джылытыратыргъа кюрешди. Бютеу орденлери кёкюрегине тизди. Николай бла медсестра

Валя, «Москва—Минск» поездге миниб, Смоленскеде тюшдюле. Вокзалгъа чыкъдыла. Бир кесекни олтурдула, тегерекге къараргъа кюрешдиле. Киши аланы джокъламады. Арадан сагъат чакълы кетди.

Николай олтуруб тургъан джеринден ёрге къобаргъа излемеди. Бети, къаны тюрленди. Бир кесекден:

— Валячыкъ, айтханымда, унамай, телеграмма бере эдинг да. Къайда энди мени юйдегим? — деди.

— Николай, къоркъма быллай бир. Бир ишексиз, телеграмманы алгъан болмазла.

— Валя, Валя, энди ышанмакълыкъны къояйыкъ. Мениге иги тынгыла. Бусагъатдан мени юйюме барайыкъ. Юйюмю эшигинден узакъ болмагъан бир мюйюшге мени сую да, эшикни бир къакъ. Ким чыгъарыкъ эсе да, сени бла къалай селеширек эсе да, бир тынгылайым. Сен а къалай селеширек кесинг ариу билесе.

Келдиле. Чапаев атлы орамда 81-чи юйню изледиле. Табдыла. Юйню орнуна — джарты ачылгъан джалын джугъу къабыргъала. Николайны аскер кийимин кёргенлеринде, башсыз адамларындан умутлу юй бийчиле джыйыла келиб, кёб ары-бери бурдуругъа кюрешселе да, болум ачылды.

Нинаны немецле тутуб кетиб, тутмакъда термилтиб ёлтюргендиле. Нек тутханларын бирери бирер тюрлю ангылатдыла: партизанла бла байламлы болгъанды деб, бирлери, огъай, Германиягъа барыргъа унамагъаны ючюн тутулгъанды деб, экинчилери.

Къысхасы, Нишаны немецлени къолларындан ёлгенин, андан бери эки джыл заман озгъанын бегитди.

Ноначыкъны уа бир кёзюуге дери асырай туруб, сабий юйге берген эдик. 2-чи номерли сабий юйдеди, дедиле.

* * *

— Валя, заманны энди бош иймейик да, Ноначыкъны излейик. Сени башха оноунг бармыды?

— Николай, мен сен айтханнга разыма.

Кюндюз сагъат экиде кючден-бутдан 2-чи номерли сабий юйю табыв, арбазына кирди. Сабийле, ойнай-кюле, ары-бери чабдыла. Николай акъылын ала таба бурду. Ноначыкъны юсюнден сагъышха кирди. Къызчыкъла, ойнай келиб, Николайны къатында бир-бири къолчукларындан тутуб тегереклешдиле. Бары бирден харе уруб, оюнну бузгъан тенгчиклерин ортагъа чыгъарыб, ауузлары бла бирден согъуб, тепсете тебретдиле.

Николай, сумкасындан къобузун алыб, сабийле таба башын буруб, сабий оюнлагъа джарашыу тартыуланы ашыгъыш согъуб башлады.

Сабийле, асыры къууаннгандан, Николайны тегерегине басыныб, бир-бирине тёмей, оюнланы джоругъун бузуб, экеу, ючеу, тёртеу болуб тепсеи тебретдиле. Къалгъанла, Николайны къатына ёрге сюелиб: «Къалай ариу согъаса, сен кимсе, бизге къобуз со-

гъа турургъамы келгенсе?» — деб талай соруу сорургъа, шагърей болургъа кюрешдиле. Титиреген Николай да, бекден-бек согъуб, сабийлени разы этди. Ол къобуз сокъгъан сагъатда эки кыызчыкъ бир-бири бла ушакъ эте келиб, бири:

— Галочка, мени атам да белгили къобузчу эди, деди.

— Ноначыкъ, атанг къайдады?

— Атам къазауатдады.

Николай, олсагъатдан огъуна къобуз сокъгъанын къоюб, «атам къобузчуду» деген кыызчыкъгъа бурулду.

— Къызчыкъ, сени атангы аты неди? Ананг а къайдады, аты уа къалайды? — деб сорду.

— Мени атым Нонады, анамы аты Нина эди. Фашистле ёлтюргендиле.

— Атангы аты уа къалайды?

— Николайды. Мен аны аз-буз таныйма.

— Энди кёрсенг, танырыкъмы эдинг атангы?

— Таныргъа болур эдим, таныялмасам да, сураты бла таныргъа болурма. Мен атачыгъымы суратчыгъын медальончугъумда тутама. Медальонну атачыгъымы суратчыгъы бла бойнума такъгъанлай айланама.

Олсагъатдан огъунакъ Николайны сёзю да, къобузу да тохтады. Эс ташларгъа эки элиден къалды ол. Николай, кеси кесин къатдырыб, кыызчыкъны кёрмесе да, башындан аягъына дери эслеб къарагъанча этиб:

— Хо... Ноначыкъ, сен иги кыызчыкъ

кёреме, бир да къоркъма, сени атанг сауду. Медальонунгда атангы суратына бир иги къарачы.

Ноначыкъ, узалыб, бойнундан сынджырчыгъы бла медальонну чыгъарыб, ачыб, атасыны суратына иги къарады.

— Ноначыкъ, энди бери меннге бир къарачы, — деб, Николай, къара кёзлюклерин алыб, кыызчыгъына къарады. Олсагъатдан огъуна кыызчыгъы, атасын таныб, «ой, мени атачыгъым, къайдан чыкъдың, сен сауса да!» — деб аны юсуне мыллыгын атды. Бир-бирин къучакъладыла, уппа этдиле. Къызчыкъ, кеси кесин тыялмай, кыычырыкъ этиб джылады. «Энди мен сенден айырыллыкъ тюлме...»

Ёмюрде джыламукъ чыгъармагъан Николай, кесин тыялмай, джакълары бла тёнгереп баргъан джыламукъларын къол джаулугъу бла сюртерге кюрешди.

Валя да, сабий юйню тамадасы бла сёлешиб, оноу этиб, экиси да Валяны сакълаб тургъан Николайгъа келе тургъанлайларына, Ноначыкъ, атасын табыб, бойнундан къучакълаб тургъанын кёрдюле.

Юслерине ёре туруб, бир кесекни да турдула. Джюреклери асыры ургъандан, тёлзалмайын, алагъа къошулуб джыладыла.

Бу суратны кёрген адам, таш болса да, эфир эди.

Былайда къыйынлыкъ, къууанч да кесгин эсленди...

Мындан ары Николай кеси джашау этерча болду.

КЪАЗАУАТНЫ ТЕРС

Эшик кѡагъылды. Дерслерине хазырлана тургъан кѡызчыкъ, башын эшик таба буруб: «Кимди экен бу эшикни эслеб кѡагъаргъа кюрешген?» — деб кеси кесине сора, ёрге туруб, эшикни ачды.

— Кюнюнг ашхы болсун, кѡызчыкъ! — деб, эшик артында ёрге сюелиб тургъан бир киши салам берди. — Роза Петровна бу юйдеми джашайды?

— Хо...

— Бусагъатда юйдемиди, огъесе ишдемиди?

— Сиз аны кѡайдан таныйсыз?

— Роза Петровна мени школ тенгимди. Кѡбден бери кѡрмеген эдим да, бир кѡре кетейим деб кѡайтханма.

Кѡызчыкъ, кѡонакъны юйге чакъырыб, стол джанында тургъан шиндиклени бирин кѡргюзте:

— Олтуругъуз, — деди.

Кеси да, терезе кѡатында дерслерин эте тургъан столуну джанына барыб, шиндигине олтурду. Ол киши, олтурур-олтурмаз, юйню ичинде джукъ, кѡоймай кѡарай келиб, эки терезени ортасында рамка ичинде эки уллу суратда тохтатды кѡарамын.

— Кѡызчыкъ, танышайыкъ: мени атым Андрей Николаевичди, сени уа?

— Мени атамы аты да Андрей, атамы атасыны аты да Николай болгъанды.

— Атлары, тукъумлары, аталарыны атлары бирча болгъанла кѡбдюле.

— Сизни тукъумугъуз кѡалайды?

— Кѡызчыкъ, тукъумуму, ананг келсе, андан сорурса. Сен атынгы энгда айтмай тураса. Айт!

— Кечигиз, мени атым — Марияды.

— Тукъумунг?

— Горбунова.

— Горбуновамы дединг?

— Хо!

— Игиди, игиди, Марина, — деб, Андрей кѡзлерин кѡызчыкъгъа ийди. Джюреги кѡысха-кѡысха урду. Ёрге туруб, барыб кѡызчыкъны кѡучакъларча болду. Алай болса да кесин тыйды.

Марина, кѡонакъны сѡюю, болуму тюрленнгенин сезиб, кѡлюне кѡб зат келсе да, джукъ билдирмезге кюрешди. Экиси да, бир-бирлерине сѡлешмей, эки-юч минут чакълыны турдула. Андрей Николаевич, бир кесекден башын ёрге тутуб, Маринагъа кѡараб:

— Маринка, кѡабыргъада ол эки сурат кимледиле?

— Сиз мени анамы таный эсегиз, сора меннге нек сорасыз? Биргесине тюшген мени атамды.

— Бусагъатда атанг кѡайдады?

— Бусагъатда атам джокъду. Кѡазауатда ёлгенди.

— Маринка, сени анангы бек ариу да таныйма, ишекли болуб сора эдим. Ананг кѡайда ишлейди? Келир заманы болмадымы? Кесинг а кѡайсы классха джюрюйсе?

— Анам школда устазды. Сагъат бирде келирге керекди. Мен а онунчу классда окълуйма.

— Андрей Николаевич, эрикгенча кёрюнесиз, ма бу журналгъа къарай туругъуз,— деб, талай «Огонекну» алыб келиб, столгъа салды къызчыкъ.

— Бек сау бол!

— Энди айыб этмегиз, дерслериме бир кесек къарайым. Школгъа барыр заманым да джетиб келеди.

— Болсун, болсун, мен, аны эслемей, заманынгы алыб тургъаным ючюн кеч!

«Энди аккыллыгъым джокъду. Мария мени къызым болгъанына толу ыйнанама. Не боллукъ эсе да, къатына барыб: «Мен сени атангма, кеч билдирмей тургъаным дейим да, тансыгъымы алгъынчыннга дери бир къучакълайым», — деб, тёзалмайын, Андрей ёрге тура да бир тебреди. Туралмады. Тёзерге кюренди. Мария, дерслерине хазыр болуб, китабларын сумкасына салыб, ёрге къоба:

— Андрей Николаевич, мени школгъа барыр заманым джетди. Анам да не эсе да кечикди.

— Да, Маринка, сен айтханча болсун. Дерслеринге кеч этме да бар. Мен да сени бла чыгъа барайым да, сахарда бир кесек айланайым. Эркинлик берсенг, чемоданымы сизде къоя чыгъайым. Ананг юйге къайтыр заманда, мен да къайтырма.

— Болсунму?

— Болсун!

* * *

Андрей, эки-юч сагъатдан къайтыб келиб, эшикни къакъды.

— Эшик ачыкъды, киригиз, — деб тиширыу таууш эшитилди. Андрейни джюреги къызыу-къызыу ура, эшикни таукел ачыб, юйге кирди.

Юй джарлылыгъын эте тургъан Роза Петровна, ишин къоюб, юйге кирген кишиге къарады.

Андрей салам берди. Роза, джууаб этмей, аны бетине къараб тохтады. Бир кесек заманны экиси да тынгылаб турдула. Сора Роза, кёзлерин кыса, ача келиб:

— Андрей! — деб, бойнундан къучакълаб, кычырыкъ этиб джылады.

— Андрюша, бу тюшмюдю, огъесе кер-тимиди?

— Розачыкъ, бу тюшге ушаса да, тюндю. Бир-бирибизге тюбев турабыз...

* * *

Сагъат алтыда, ойнай-кюле, Маринка бла Иван Сергеевич келдиле.

— Охо, аначыкъ, не эсе да бир татлы ушхуур эте тураса! Маринка сочинениеден «беш» алгъаны ючюн болурму? — деб сорду Иван Сергеевич.

— Маринка сочинениеден «беш» алгъандымы дейсиз? Мени акъыллы къызчыгъым! — деб, Маринканы мангълайчыгъындан ушпа этди анасы.

— Ваня, бюгюч бизни уллу оноубуз бол-

лукъду: Маринка да, сен да залгъа киригиз. Сизни бир адам бла шагърей этерикме.

— Сора ол шагърей этерик адамның кимди? — деб сорду Иван Сергеевич.

— Ашыкъмагъыз да, мен айтханны этигиз! Келигиз мени ызымдан.

Бары да Андрейни юсюне кириб келди.

— Андрюша, ма Иван Сергеевич, мени эрим. Шагърей болугъуз.

Экиси да, бир-бири къолларын тутуб, шагърей болдула.

— Ма бу уа, Андрей, сени кызчыгъынг— Маринкады!

— Маринка, — деб Андрей, эки къолун кенг джайыб, аллына атлаб, къучакълады. Бетин, кёжюн, бурнун талай кере уппа этди.

— Розачыкъ, биз сен келгинчи дери шагърей болгъанбыз.

— Аначыгъым, атачыгъым тюз айтады.

Экиси да стол джанына олтуруб, бир-бирлерине къараб тохтадыла. Бир кесекден, Андрейни кёкюрегине къараб:

— Атачыгъым, бу къадар орденни не джигитлик этиб алгъанса? Тохта, бир санайым, — деди Маринка.

— Багъалы кызчыгъым, бу орденлени хар бирини кесини энчи хапары барды. Аланы табы бла джарашдырыб, артдан айтырма хапарларын...

Джыламукъларын къолуну сырты бла сюрте, Роза:

— Андрей, Маринка, Ваня, мен сизни юсюгюзге ёрге туруб тургъанлы талай минут кетди. Заманыгъыз энтда боллукъду. Туругъуз, стол хазыр болуб турады, — деб,

хант юйлерини эшигин къолу бла кёргюздю. Атасы бла Маринка бирге, Ваня бла Роза бирге олтурдула. Хонцу юйлеринден да талай адам келиб, аланы биргелерине къууандыла, алгъышладыла...

* * *

Арадан кюн озду. Барысы да джыйылыб, стол джанына олтурдула, бир кесек ашагъан-ичген да этдиле, алай а киши сёлешмедиле. Болмагъанында, Андрей, ёрге туруб, Иван Сергеевичге къараб:

— Иван Сергеевич, биз эркишилебиз, эркишича сёлеширге керекбиз. Сизни ким болгъаныгъызны ариу билдим, сиз да мени нек келгеними, не адам болгъанымы билдигиз...

— Андрей Николаевич, мен да сеничама. Сен айтханнга огъайым джокъду. Алай а былайда, бизни къатыбызда Розаны сёлеширин излейме. Ол айтханча болсун, сиз огъай демей эсегиз?

— Мен да разыма, огъай демейме. Роза айтсын.

Ёрге туруб, барына да къарай келиб, кызчырыкъ этиб джылады Роза.

— Андрей, мен сени тамам бек сюе эдим. Эсинге тюшюрчюн джаш заманчыгъыбызны. Кёб джылланы ариу, татлы джашагъан эдик. Маринка да тууду. Ма кёресе, бюжюн а уллу кыз болуб, биргебизге олтуруб турады.

Эсимдеди аскерге кетген джылынг, бир-бирибизге письмола джазыб тургъаныбыз.

Бушуу кыагыт келгенден сора, талай джылны къара кийгенме. Андрюша, кёб сакъладыкъ сени. Джылла бара, заман кете, хар зат унутула баргъаны себебли, кесн юсюбюзден оноу этерге кюрешдик.

Ваня къазауатдан сакъат болуб келген эди. Аны бла ол кыйын джыллада шагърей болдум. Институтну заочно экибиз да бирге бошадыкъ. Бусагъатда экибиз да бир школда ишлейбиз. Ма, кёресе джашауубузну. Кеч, багъалы Андрюша. Уллу болушханды. Къызынгы былай ёсдюрген, адам этген олду...

Андрей, аны сёзюн бёле, ёрге туруб, былай айтды:

— Мени сизге терссиз деб айтыр затым джокъду. Алай болса да мен кесими юсюмден хапар айтайым. Кече-кюн да сиз мени эсимден кетмегенсиз... Ол бушуу кыагытны ийдирген да мен кесим болгъанма. Аны ючюн а кечигиз, тилейме, алайсыз боллукъ тюл эди: мен тахсачы эдим, андан сау къайтырыкъма деб, эсимде да джокъ эди... Алай болса да сау-саламат да къайтхан эдим, командованиени буйругъун толусу бла толтургъан эдим.

Къазауатны арт джылларында ауур джаралы болуб, госпиталгъа тюшген эдим. Гангрена болуб, эки бутуму тобукъларымы тюбюнден кесиб алдыла. Госпиталда эки джыл чакълы джатдым. Энди протезле бла джюрюйме...

Бу хапарны эшитгенден сора бары да мыдах болдула.

— Госпиталдан чыкыгъандан бери бир-

комбинатны директору болуб ишлейме. Джашауум-ашауум аман тюлдю. Кесим джангызма. Кече-кюн да сиз эдигиз джашауум. !

Къайтарыб айтама, барыгъыз да кечигиз мени, ариу, тынч джарашыб тургъан джашауугъузну буздум. Бу затны юсюнде кишиде терслик джокъду, къазауатды терс.

Иван Сергеевич, сиз да бек сау болугъуз, Маришкагъа уллу болушхансыз. Адам этгенсиз, мен бек разыма. Мындан ары Маринка эки аталы болду. Отпускагъа чыкысагъыз, меннге келигиз. Мен бек разыма. Маринка уа энди уллу кыызды. Кеси кесине оноу этерча болгъанды. Он классны бошаб, институтха кирирге керекди...

Баш кюн барысы да, Андрейни ашыра, вокзалгъа келдиле.

Андрей поездге минерини аллы бла Ивановны, Розаны, Маринканы кыучакълады, артыкъ да бек кызын кёб кере уппа этди. Экиси да бетлеринде джыламукъларын бир-бирлерине кыошдула.

— Ма бу чемодан, Маринка, сеникиди. Сеннге саугъала алыб келгенме, заманында бере билмегенме ансы. Кечигиз, бир кесек джунчугъан эдим...

Поезд тебреди.

— Атачыгъым, иги джолгъа, бизни унутма. Келгенлейинге, письмо джаз!

— Болсун, болсун!

Бары да кыолларын булгъай, Андрейни ызындан кёб къараб турдула.

АСКЕРЧИ ТЕНГЛЕ

Бир кюн, энчи кьагъытларыма кьарай келиб, 1942-чи джыл джазылгъан саргъалгъан письмогъа тюртюлдюм. Аллай бир заманны сакъланыб тургъанына сейирсине, кьууаныб, бирталай кере кьайтарыб окъудум.

Джылла кёб кетселе да, письмо саргъалса да, аны магъанасы тюрленмегенди. Тюнене, бюгюн джазылгъанча. Озгъан затла бары эсге тюшедиле, джангыдан тансыклайса, хар зат суратланады, аскерчи тенгле биргенге тургъанча боладыла. Тансыклыкъ, сейирлик затла тас болмайдыла, бары кёз аллында ёрге тургъанлай турадыла. Кёл кёлтюрюледи, ёседи...

Ма ол затлагъа шагъатлыкъ этеди бу письмо.

«Аскерчи тенгле, салам! — деб джазылады анда, — салам, мени аскерчи тенглерим, — Байрамукъланы Мухтар бла Матовилов! Сиз ийген открытканы алдым. Аны ючюн экигизге да уллу бюсюреу этеме. Билемисиз, тенгле, бирге кьыйынлыкъны сынаб, кьарнашлача болгъандан сора, айырылыу бек кьыйын тиеди. Алай болса да письмо бла бир-бирибизни табханыбыз да уллу кьууанчды. Кертиди, бусагъатха дери да Матовиловдан кьагъыт келе тургъанды. Байрамукъ улу уа бусагъатха дери джазмагъан эди. Энди андан да келгенине уллу кьууандым.

Джолдаш Байрамукъ улу, сени Къызыл Байракъны ордени бла саугъаланнганын бла алгъышлайма. Запад фронт 1942 джыл октябрны оналтысында Калаушенкону, Шевченкону да саугъалагъанды. Алай а экиси да джигитлик этиб ёлгендиле. Мен кесим да джаралы болгъан эдим, амма, сермешиуден джанламадым. Бусагъатда халым игиди. Москваны кьатында солуйбуз, кьачан, кьайры барлыгъыбыз белгисизди. Сеннге Хмелевский бла Гайван да салам айтадыла. Барыбыз да бирге джашайбыз.

Тенглерибизни кёбюсю Къызыл Байракъны ордени бла саугъаланнгандыла. Ольховский, Фотеев, кичи сержант Гребнев, сен.

Къызыл Джулдузну ордени бла да химик Мусиенко Александр Иванович, экинчи ротаны политругу Сорокин Яков Фёдорович. Бютеулей да—онтогъуз адам.

«Ётгюрлюгю ючюн» медаль да кёблеге берилгенди. Аланы ичинде мен да барма. Барыбыз да фронтну бу участогуна дже-тишимлерибиз ючюн саугъаланнганбыз.

Ёсен тюбешейик, тенгле!

Заякин А. И.

28.10.42 дж.

Политрук».

Политрук Заякин джолдаш джазгъан кьагъытында аскерчи тенглени тюз кёргозтеди. Къазауатда ала уллу джигитликле этгендиле. Орденле, медалла бла керти саугъаланнгандыла.

Бу аскерчи тенглени бир кьаууму мени

бёлюгюмде къуулукъ этгендиле. Ала бла кёб кере чабыуулда, къоруулауда, тахтада да болгъанма. Аланы хар нелерин да бек ариу, иги билеме. Ол себебден, ол заманланы эсге тюшпоре, аланы джигитликлеринден хапар айтыргъа излейме. Аладан: Фотеев Сергей Семенович, экинчи взводну командирин, кичи лейтенант, орта бойлу, джукъа, къатангы адам. Ол кесини аскер ишине джаны-къаны бла берилген, солдатладан да аны излеген, керек болса, ала ючюн джанын берлик командирлени бири.

Бирталай чабыуулда солдатла Сергейни кеси саилары бла къуршоулаб, кёб кере аны ёлюмден сакълагъандыла.

Фотеев джолдаш, бёлегине берилген буйрукъланы толусу бла толтура, кёб кере атын айтдыра тургъанды.

Бир джолда, батальонну командирини буйругъуна кёре, Фотеевни кесиме чакъырыб, ма быллай буйрукъ бердим:

— Бу эки-юч кюнню ичинде бизни батальон чабыуулгъа барыргъа керекди. Аны аллы бла, джауну болумун, анга барыллыкъ джолланы тинтерге, сынаргъа керекди. Аны иги билсек, чабыуул хорламлы болукъду, сен аны бек ариу билесе. Къалай кёлюнге келеди, Серёжа?

— Мен хазырма, джолдаш тамада лейтенант!

— Ашхы, Серёжа. Унутма, тахсагъа баргъан сагъатында джауну танкалары, тоблары бармыды, бар эсе, къалайларында бетджанланыбдыла? Алагъа уллу эс бёлюгюню излейме.

Биргенге кесинг скойгенледен беш солдат ал да, хайда, джолгъа. Разведкалыкъ бюгюн кюннге бериледи. Кёресе, заманыбыз азды, буйрукъну уа толтурургъа керекди.

Тёртюнчю сагъатда чыгъарса джолгъа, хорламла бла сакълайбыз сени! Сорурунг, айтырынг бармыды?

— Огъай, джокъду, барын ангыладым. Башларгъа эркинлик беригиз!

! — Береме, барыгъыз! Кесинги эслей айлан, Серёжа!

Мен айтханча, эртден тёртюнчю сагъатда, Фотеев джолдаш къалын чегет джагъадан чыгъыб, бир уллу будай сабан тюзге кирди. Джетген, бишген будай. Джел ургъаны сайын, тенгиз толкъунлача, будай, ары-бери ауа, чайкъалады. Кенгден къарасанг, адам сейирсиниб эс бёлорча, бир да бир ариу кёрюнеди. Аны теблерге адамны кёзю къыярыкъ тюлдю. Алай болса да не этериксе, — къазауат къазауатды. Къазауатда не да болады.

Джашыртын бугъуна, сюркеле, тегереклерине къарай, хар нени суратлай, хар тюрлю таууш къулакъгъа эшитиле, тинтиле, сезиле, тахсачыла таукел халда будай ичи бла алларына иги кесек бардыла.

Ала алай этиб бир кесек баргъандан сора, будай ичинде, сыртларындан тюшкюб, ариу, чууакъ кёкге къарадыла. Хар бирини кёлюне кёб тюрлю затла келдиле, кёзлерине юйлери, бир къауумуну скойген къызлары, къара тенгиз, аны ариу джагъалары, джомакъдача, таурухдача кёрюндюле... Тегерек

бары тынч, рахат, ариу, — мамырлыкъ болумда эдиле.

Кичи лейтенант, джатыб тургъанлай, уллу мазаллы будай башны кесине тартыб, къолуна уууб, къол аязында бир кесек да тутуб, будай бюртюклени тенглерине кёрюзтдю:

— Ма, кёремисиз, къалай алапат, белгили бишген будайды. Муну къачы ургъа эди Гитлерни. Была бары тепленникдиле. Ой, къазауат, къазауат! — деб, Серёжа, мамырлыкъ джашауну кёзюне кёрюзтюб. терен ахсынды...

Бир кесекден:

— Джашла, энди онг джаныгъызгъа бурдугъуз! Аллыгъызда, будай къыйыры, ол чегет милтени кёремисиз? — деб къычырды ол.

— Кёребиз!

— Ма биз барыбыз да, былайгъа келгенча, алайгъа барыгъа керекбиз Барыр джерибиз, кёресиз, ачыкъды. Лобан джерни бурну бла тинте, сыза баргъанча, биз да алай барыгъа керекбиз! Алайда биз джаудан джукъ сезерге боллукъбуз... Андан сора биягъынлай будай сабан, чегет башланыхъды. Кёрюрсюз!

Актырын, бир-бир мени ызымдан тебриз! — деб, Сергей алгъа чыгъа кетди.

Бир кесекден, сау-саламат, бары да гитче чегетчикге кирдиле. Сагъайдыла, джанджанларына къарадыла. Сочууларын эркин алдыла.

Серёжа, кёзюлдюреуюго бла къарай келиб, «Рамазан!» — деб таууш этди.

— Мен тынгылайма!

— Рамазан, былайдан джауну кючю джыйылгъан джерге 300—500 метр чакълы бир болур. Джауну хар не болумун тинтер ючюн, джауну арты чегетге кирирге керекди. Бу ишни тындырыргъа мен барлыкъма. Эки-юч сагъатдан ызыма къайтыргъа керекме. Сен а тахсачыларыбызгъа башчылыкъ эт! Мени ызымдан иги къарагъанлай туругъуз. Табсыз болумгъа тюшсем, — сизни таба къызыл ракета бла билдириме.

Ангыладынгмы?

— Бек ариу ангыладым. Алай а, боллукъ эсе, бир тилегим бар эди.

— Айт, не болгъанды?

— Джолдаш командир, сени орнунга мен барайым. Сен былайда къал. Тилейме!

— Рамазан, керек болса, сен да барырса, мен айтханча эт! — деб, Серёжа джолуна чыгъыб кетди.

Сергей, джолун ары-бери кёб бурду эсе да, ёлком къыйынлыкълагъа тюшдю эсе да, командирни буйругъун толусу бла толтуруб, сакълаб тургъан къазауатчы тенглерине сау-саламат къайтды.

Тенглери бары къууанчлы болдула. Ызларына башха джол салыб, къалыныракъ бир чегетни ичи бла кетиб бара тургъанлай, немча тилде селешген тауушланы эшитдиле. Олсагъатдан тылшыуларын тыйдыла, тауушсуз болуб, тынгыладыла. Тауушла джууукъдан-джууукъ келе, джарыкъдан-джарыкъ эштиле тебретиле.

Фотеев джолдаш аланы эки адамдан кёб болмагъанларын сезиб, къуршоулаб, джан-

лары саулай джесирге алыргъа буйрукъ берди.

Арада эки-юч минут да кетген болмаз эди, немча тахсачыла, ызларына къайтыб келе тургъанлай, бизникилеге тюртюлдюле.

Ала бизникиле бла кюреширча болмадыла. Бизникиле эрлай кзуршоуча тегереклерин къысыб, «Хенде хох!» — деб, алагъа автоматланы бурдула. Немецле асыры джунчугъандан, къоркъгъандан, олсагъатдан огъунакъ, къолларын ёрге келтюрдюле. Кеслерин джесирге бердиле. Аланы бири — лейтенант-разведчик, экинчиси — солдат. Экиси да, бизникилеча, тахсагъа барыб, къайтыб келе тургъанлай, бизникилеге тюртюлген эдиле.

Къараб-къарагъынчы немецлени ауузларына бирер быстырны сугъуб, селешмезча, къычырмазча этдиле. Къолларын да артларына байлаб, къагъын-согъун эте, алыб келиб, бригаданы штабына бердиле.

Фотеев джолдашны, кесини солдатлары бла бу уллу джигитлик этгенине бригаданы командири бек уллу бюсюреу этди. Кеслерин да орденле бла саугъаларгъа тыйыншлы кёрдю.

Экинчи кюнюнде баргъан чабыуулда да батальон уллу хорламлагъа джетди, бригадада айырылыб белгили болду.

Гребнев джолдаш, чырайлы, ариу, узун сюекли джаш, кичи сержант, ротаны комсомол къурамыны секретары, назмучу.

Гребнев кечеси-кюню да ротадан чыкъмай, аскерчи тенглери бла къайда къыйын болса, анда айланыб тургъанды. Артыкъ-

сыз да джаш тёлю бла сёзон бир этиб, аланы кёллерин ёсдюре, ёхтемликге юретиб кюрешгенди. Ол тенглери бла ротада кеб джигитликле этгенди.

Бир джолда, бир чабыуулда немец офицер бла Гребнев бир-бирлерине тубешиб, бирден-бирге серменциле. Экиси да ауур джаралыла.

Бу энчи сермешууде Гребнев, не къыйналды эсе да, къаннга не боялды эсе да, немец офицерни, къартчыгъа тауукъну ойсуратханча, ойсуратыб, хар тюртгени сайын немец ары-бери ауа, кюресни сюррегенча, сюрреб алыб келиб, бригаданы штабына берди.

Ол джесирге тюшген немец офицер къазауатны заманында джауну къолуна тюшген совет джерледе не эталгъан аманлыгъын этиб айланганды. Бир затдан не тартынмагъанды, не уялмагъанды.

Совет тиширыулагъа зорлукъ этер ючюн къоймагъанды. Аланы тюрлю-тюрлю болумда суратха алгъанды. Джаныуар джаныуаргъа этмезлик затланы этиб айланганды.

Кёб совет адамны ышаннга салыр ючюн да къоймагъанды. Бир да къан ичер ючюн къалмагъанды...

Ма бу затлагъа шагъатлыкъ этген — аны сумкасында кеси алгъан суратладыла. Кинодача бары да белгили боладыла.

Аны тышпында да дневнигинде къайда не аманлыкъ, не джаныуарлыкъ этгени бары джазылыбды.

Бу джыртхыч джаныуарны къара къан-

лы кир джолундан тыйгъан, керти джолуна джыйгъан Гребнев джолдаш болду. Хар барыбыз да анга уллу бюсюреу этдик...

Быладан сора да белгили джигитлик этгенле кѣб болгъандыла. Артыкъсыз да айырылыб джау бла тулпар кѣллю сермешгенле 1-чи батальонну командири — Калаушенко, ючюнчю взводну командири Шевченко болгъандыла.

Была берилген буйрукъну заманында толусу бла толтуруб тургъандыла... Ачы, кючлю чабыууллада кѣб кере атларын айтдырыб, бригада да саугъаланнганды.

Была Ата джурт ючюн джанларын бергендиле. Аланы джигитликлери ъмюрде да унутуллукъ туююлду!

АДАМЛЫКЪ

Т алай юйдеги бла бирге Николай Антоновични юйдегиси да Ленинграддан къазауат бармагъан бир сахаргъа кѣчюб келди.

Ачлыкъ, кыйынлыкъ сынагъан юйдеги, джангы джерге кѣл салыб, джарашыб джашаб башлады.

Аланы джашаулары игиден иги бола, джашчыкълары Алик да ъсе, анасына болуша барса да, Нина Ивановнаны джюрек аурууу не ъсе да бителмейди. Кече, кюн да блокадада тас болгъан сабийлери, къазау-

атда башсыз болуб къалгъан эри кѣзюне кѣрюне, суратлана турадыла.

Нина Ивановна эринден письмо алмагъанлы джылдан артыкъ болуб келеди. Бир талай письмо уа джазгъанды, алай а бирине да джууаб алмагъанды. Джюреги бек мардасыз кыйналады, кюеди, не ътерге уа билмейди.

Бир-бирде уа Алик, анасыны болумун ъслеб:

— Аначыгъым, бу арт кѣзюледе не ъсе да мыдах айланаса, бетинг, къанынг да уллу тюрленнгенди, не болгъанды сеннге? Джашырма да меннге тюзюн бир айт! — деб, анасыны бойнундан къучакълады.

— Балачыгъым, меннге джукъ да болмагъанды. Кѣзюнге кѣрюнеди ансын, мени бир да хатам джокъду, — деб ариу айттыб, Аликни кѣлюн шош ътеди.

Арадан дагъыда бир талай джыл кетеди. Тоб, окъ, матор тауушла тохтайдыла. Уруш тюзден кѣбле къайтмай къалсала да, саула Уллу Хорламны къууанч кюнюне джетедиле.

1946-чы джыл Николай Антонович, Ата джурт къазауатны сакъаты болуб, юйдегиси да джукъ билмей тургъанлай, аскерден юйюне къайтады.

Николай Антоновични къараб кѣргенлей, юйдегиси асыры къууаннгандан, джер, кѣк тѣгерек айланнганча болду. Алик бла анасы Николай Антоновичге джетиб, ъкиси ъки джанындан артмакъ болдула. Кѣб кере бир-бирлерин ушпа-чуппа ъдиле. Къуу-

анч джыламуқъла бетлерин тохтаусуз джуудула...

Николай Антоновични кѣргенинде, аны юй бийчеси, кесин тыялмай, блокаданы кѣзююунде тас болгъан юч сабийини джылауларын джангыдан этди... Эринден бир себеб излеб, бушууун ортагъа салды.

Николай Антонович, кесин тыяргъа кюрешсе да, талай кере ахсынды. Сабийлерине джюреги асыры бек къыйналгъандан, къайдагъысын унутду. Алай болса да аскер джигитлигин атмады. Юйдегисини кѣлюн чапырыргъа кюрешиб, кесини юсюнден хапар айтды, юйдеги оноуун да арагъа салды.

Нина Ивановна, джыламуқъларын сюрте, эрине сынаб къарагъанча къарай келиб:

— Коля, джылдан артыкъыны хапарынгы билдирмей къалай тургъан эдинг? — деб, джыламуқъларын сюрте сорду...

— Ниночка, сен письмола джазыб, мени юсюмден къайгъы эте тургъан сагъатда мен, ауур джаралы болуб, госпиталда джата эдим. Джазар, джууаб этер къарыуум джокъ эди. Аякъ юсюне миннгенимден сора аскер бѣлюгюме кетерге умут этдим. Иймедиле. Госпиталдан джазвѣб, башыма бош этиб, юйге кетерге эркин этдиле. Ма салыб келгенме. Энди бирге оноу этѣйик, джашауубузгъа къарайыкъ, аңгылаймыса мен айтханны?

— Аңгылагъан а этеме. Къалайды энди саулугъунг?

— Джокъду хатам, энди агъач аягъыма

да юренингеме. Чабсакъ, джортсакъ да, сенден артха къаллыкъ туююлма!

— Оу, мен джарлы, агъач аякъ дегенинг а педи? Аягъынгы къоюбму келгенсе? — деб, чабыб барыб, эрин джангыртыб джангыдан къучакълады, джылады...

— Ой, сени огъесе, нек этесе аллайла? Кесинги эсле! Джокъду мени хатам. Ма, бери къарачын! — деб, юйню ортасына чыгъыб, сау аякълары болгъанча, ары-бери юй тубюнде таукел джюрюдю. Кѣзю-кѣзю «аякълары» бла чынгады. — Къоркъма, керек болса, джангызгъа да барлыкъма! — деди ол аңга.

— Коля, мен сени бу болумунгу билмей эдим, кеч мени, джанынга тийген эсем. Мен сени энди аңгыладым, сен айтханча болсун! Разыма! — деб, энишге ийилиб тургъан башын ѳрге кѣлтюрюб, эрини кѣзюне, ышарыргъа кюреше, суююмлю къарады.

* * *

Николай Антонович къазауатда кѣб джигитлик этгенди, атын кѣб кере айтдыргъанды, орденле, медалла бла саугъаланнганды, тѳрт кере джаралы болгъанды. Алай а къралына уллу соймеклик аңга джангыдан джигитлик да, адамлыкъ да бергенлей тургъанды.

Юйге къайтханлай, бир заводха слесарь болуб джарашады, социалист эришиуде тирилигин, усталыгъын таныта, джаш тѣлюню наставниги болду. Аны юй бийчеси да ол

заводда фельдшер эди. Джашлары Алик да бош турмайды, школда 8-чи классда окъуйду. Окъугъаны, къылыгъы да игиди. Хар четвертде махталыуу тохтамай барады. Классда ол биринчи сохтагъа тергеледи.

1946 джыл 10-чу классны алтын медалгъа бошады Алик да. Ариу халиси, адамлыгъы болгъан джашха атасы бла анасы кемсиз къууанадыла.

Бир кюн Николай Антонович джашын кесине чакъырыб:

— Джашым, мындан ары не этерге умут этесе? Къалайды планынг? — деб сорду.

— Атам, анам да, сен да разы боллукъ эсегиз, мен заводжа ишлерге барайым. Ишлеген да эте, институтха заочно кириб окъурма деб умут этеме.

— Джаным, планынг тюздю, алай а эки ишни эталырмыса? Ишлеген да этиб, окъугъан да этген алай тынч тюздю. Иги сагъыш этгенмисе?

— Атам, этгенме! Сизге да бир кесек болушурем деб умут этеме. Кесигиз кѳресиз, Ата джурт къазауат бошалгъанлы бери биринчи джылы барады, къралыбызгъа уа ишчи къолла керекдиле, ишлерге керекди, — деб, атасыны кѳзюне къарады.

Ата бла ана, джашларыны акъыллы, таб сѳлешгенине эс бѳле, бир-бирине къараб чыгардыла. Сора бир кесекден атасы:

— Джашым, айтханынг тюздю. Сен айтханча болсун! Биз огъай демейбиз, разыбыз!

Заводжа джарашыб, иги ишлеб башлагъандан сора, Алик заочно институтха да кирди.

Алай бла иште, окъуугъа да эсин толу береди ол.

Бошуракъ заманында юйде джумуш этеди, атасы бла анасына болушады. Заводда слесарлыкъны алты айлыкъ курсунда юренеди, слесарь болуб, атасыны джолу бла барады. Джашны ишин махтайдыла. Талай кере хурмет грамота, ачха саугъа да бередила анга.

Атасы, анасы, Аликни боллукъ джашаууна акъыл бѳле, оноу эте тебрейдиле. Аны дженгил заманда юйдегили болурун излейдиле. Алик тынгылайды, белгили джууаб а этмейди. Алай эте арадан эки джыл озады. Джыйырма джыл толады Аликге.

Бир кюн, анасы къоймагъанында, ол былай айтады:

— Анам, атама да айт, сѳз береме институтну бошагъанлай юленирге.

Аны алай айтханына анасы скойюнеди, атасы да огъай демейди.

* * *

Николай Антонович джашагъан эки этажлы юйде электрочыракъ джукъланыб къалады бир кюн. Анга мадар излей адамла ары-бери чабадыла.

— Былай эте туруучанды. Бир кесекден джанарыкъды, — дейдиле хоншула Алай а талай сагъат озады, чыракъ джанмайды.

— Арабий, не болду, былай кѳбге уа бармаучан эди, — деб, Николай Антонович да къайгъыланды. Олсагъатдан Алик секириб ѳрге кѳбду.

— Атам, мен бусагъатдан чыракъны джандырайым. Мени бу затдан хапарым барды. Бу электросетден туююлдю. Подвалда электричество баргъан темир чыбыкъла щитден айырылгъан болурла. Мен бусагъатдан..., эркинлик бер, атам, — деб учаргъа хазыр болгъан къанатлыча болду.

— Джаным, бу сабий оюн тюлдю. Керти хапарынг бар эсе, бар, эт, огъай демейме, — деб джашына эркинлик берди Николай Антонович.

— Джаным, къой, барма, ызынга къайт! Монтерну чакъгырырбыз, — деб, анасы талай кере Аликни ызындан къычырды. Алик а анасыны таушун эшитмеди...

Талай минутдан электрочыракъла джандыла. Ата бла ана джашларына разы болдула.

— Ма, кѳресе, нени да чыгына уста болгъанды джашыбыз, — деб киши юй бийчесини кѳвюне къарайды.

— Ол бек игиди, алай а Алик нек мычыды? Бир къарачы аллына, — деб къайгъылы болгъанын билдиреди ана.

— Аюнге, нек этесе быллайла? — деб, глоч таягъын да ала, подвалгъа тюшеди Николай Антонович.

Барса, аллайгъа барсын, — Алик, къапкъара болуб, эки къолу бла эки темир чыбыкъны тутуб тура...

Атасы, баласын алай кѳргенинде, эрлай глоч таягъы бла темир чыбыкъланы кючден-бутдан тартыб Аликни къолларындан айырды. Алай а андан магъана болмады. Заман озгъан эди.

* * *

Аликни атасы бла анасы ктара кийиб тургъанлы бир джыл озду. Уф десенг аууб кетерча, къарыусуз болгъандыла ала.

— Коля, сен къазауатха кетгенинде, мени тѳрт сабий бла къойгъан эдинг. Аладан бири да къалмады. Алагъа бююн-бюгече да джылайма. Энди уа Аликни къыйынлыгъы мени чынты аманнга джетдирди.

— Биз джашауубуздан тюнгюлдюк, энди мындан ары къалай джашарыкъбыз, биз кимге керекбиз? Сен къазауатдан къайытмай къалсанг, мен не этерик эдим? — деб, эрине къарай-къарай, джыламукълары бла бетин джууду.

— Багъалы Ниночка, артыкъ биз тюлбюз къазауатда къыйынлыкъ сынагъан, бизнича кѳбле бардыла. Кесибизни эслерге, билирге керекбиз. Саулай ѳлюб къалыргъа керек тюлдю. Джашауубузгъа бир оноу этерге керекбиз!

— Бу худжу джюрек къоймайды, хаман урады да турады. Толу юйдегиден бир сабий да къалмагъанды. Не этейим, не къычырыкъ этейим?

— Энди, Ниночка, бери иги тынгыла! Мен аскерден келгенли, арадан бир кюн кетген болмаз, хаман кече, кюн да сагъыш, оноу этгенлей турама. Ма, кѳресе, талай джыл кетди, сеннге базмай джукъ айталмай тургъанма ансын.

— Сора не болгъанды, сен айталмай турурча? Айт, тынгылайма!

— Болуб а уллу джукъ болгъаны джокъ-

ду. Не эсе да бу арт джыллада сабийле кёзюме кёрюне тебрегендиле, бизни уа сабийибиз джокъду. Сабий болмагъан юйде мёлек болмайды, дейдиле. Сабийли болургъа керекбиз!

— Коля, бу сен айтхан затла мени да эсимде эдиле. Бир огъайым джокъду, разыма!

— Да алай эсе, игиди. Оноубуз бир болду. Энди бери иги тынгыла!

Бизни шахарда эки сабий юй барды да, анда Ленинграддан келген сабийле кёбдюле. Аланы адамлары блокаданы кёзююнде ёлгендиле. Кел, ол сабийледен алайыкъ да, аталыкъ, аналыкъ да этейик алагъа, — деб Николай Антонович юй бийчесине къарайды... Дагъыда башлайды сёзюн:

— Ким биледи, бизни сабийле да аллай кърал сабий юйдеде тура эселе уа?

Эрини хар сёзюне эс бёлюб тургъан Нина Ивановна былай айтды:

— Коля, кел, бусагъатдан огъуна барайыкъ. Мен да аланы юслеринден сагъыш этер ючюн къалмагъанма, аланы бизни сабийледен башхалыкълары джокъду...

* * *

Ыйых кюн онбир сагъат. Николай Иванович юй бийчеси бла 1-чи номерли сабий юйге келдиле. Сабий юйню тамадасы бла шагърей болдула. Нек келгенлерини юсюнден джарашдырыб хапар айтдыла. Ол Николай Антоновични оноун джаратды, бюсюреу этди, бек уллу сый бериб селешди.

— Закон бла этиллик затны артда этербиз. Бусагъатда уа сабий юйню арбазына чыгъыгъыз да сабийле бла шагърей болугъуз, — деб кёолу бла барлыкъ джерлерин кёрювтдю.

Арбаз уллу, ариу. Кёб тюрлю сабий оюнала, хар зат джарашыб, сейирлик кёрюне эдиле. Къызчыкъла, джашчыкъла къауумкъауум болуб, воспитателлерини башчылыкълары бла ойнай эдиле. Юсчюкleri, башчыкълары таза, ариу. Бары да ариучукъла, игичикле.

Николай Антонович воспитателге бурулуб нени эсе да сора тургъанлай, къара шинли эки джашчыкъ, Николай Антоновични къатына келиб, къууанчлы сюелдиле. Олсагъатдан Николай Антонович, экисин да кесине къысыб, къатында бир сабий скамейкачыкъгъа олтуруб, экисине да кёзюкёзюу къарай, ата кёллю джашчыкъла бла ушакъны бардыра тебреди.

Николай Антонович къууанчын юй бийчесине билдиреме деб къарагъанында, ол да туура эрича болуб, тёрт джашчыкъны тегерегине джыйыб, не эсе да бир хапарланы айта тура эди.

Бир кесекден Николай Антонович толу юйдегиси бла сабий юйню тамадасыны кабинетине ышара-ышара кириб барды.

— Багъалы Надежда Петровна, биз сабийлерибизни, сизни да кыйнамагъанлай, табыб къойдукъ. Энди, эркинлик берсегиз, юйге кете барыр эдик, — деди Николай Антонович.

Бир кесекни ичине сабийлени хар не керклилерин да джарашдырыб, закон бла Николай Антонович кесине джаздырды.

Николай Антонович ол эм алгъа шагърей болгъан сабийле къарнашчыкъла болуб чыкъдыла. Уллусу Валентин, гитчеси Александр. Нина Ивановна алгъанла уа башха юйдегиден тенгчикле: Петр, Иван, Альберт, Омар.

Бу сабийчикле мындан ары къарнашчыкъла болдула. Алагъа ата — Николай Антонович, ана — Нини Ивановна болдула.

Ата, ана, сабийле, — бары да ойнай-кюле, тюрлю-тюрлю хапарчыкъла айта, керти юйлерине джыйылдыла.

Къара кийиб тургъан юйге кюн таякъларын ийди, джылтыратды, джылтытды. Нюр келди юйге. Джарыкъ, ариу сабий тауушла юйге джан салдыла. Ата-ана, сабийле бир келлю болдула. «Атам!» — деб бири андан, «Анам!» — деб бири мындан...

1948-чи джылны джыйырма экиси къууанчлы, белгили юй байрам болду.

* * *

Сабийле къошулгъандан сора, Николай бла Нинаны юй болумлары башха болду. Хар затлары тюрленди.

Ата, ана ишден ашыгъыб келедиле. Не бла къууандырайыкъ сабийлени деб, тюкен-леге къайта, тюрлю-тюрлю сабий гоккала, керекли ашла ала, заманында къууанч бла юйлерине къайтадыла.

Быланы кѳргенлей, сабийле, бир-бири ызындан «атам», «анам» деб, алларына чабадыла, къучакълайдыла, сумкаларын алыб, къолларын бай этедиле.

Джашау кереклисича кеси джолунда барды. Ата, ана, сабийле, — бары да кеслерини орунларында. Бир-бирлерин сюедиле, бир-бирин иги, ариу кѳредиле, джокъду энди быланы хаталары. Алай болса да, Нинаны мыдахлыгъын кѳзлеринден таныб, бир кюн Николай:

— Не болгъанды? — деб сорду.

— Бир зат да. Сеннге алай кѳрюне болурма, — деб эрине ышарыб къарады Нина. Бираздан дагъыда къошду: — Кесинг ариу билесе. Алты джашыбыз барды, бири-биринден аламат, ариу, иги. Аланы ичлеринде бир къызчыкъ болса уа, къалай аламат боллукъ эди. Ол кеси да меннге болушлукъ этерик эди. Не сени, не мени ол зат а эсибизде болмагъанды. Былайда экибиз да терс болгъанбыз. Къалай къарайса бу мен айтханнга?

— Ниночка, мени кѳлюмде да бар эди ол зат. Тамбла огъуна сабий юйге барыб, тилеб кѳрейим, разы этерле деб келеди кѳлюме.

Экинчи кюнюнде Николай Антонович, байрамда кийиучю костюмун да кийиб, орденлерин да тагъыб, сабий юйге кетди.

Нина, сагъат сайын эшикге чыгъыб, эрини аллын сакълаб турду. Джюреги къызыу уруб, къазауатны заманында тас болуб къалгъан къызчыгъын кѳрюне кѳргюзеди. Кеси да, аныча, ариучукъ, тиричик болгъа эди,

деб, эрин сакълай, сагъышланыб турады огъурлу ана.

Сабий юйню тамадасы Надежда Петровна уллу бюсюреу этди бу джол да...

Къыз сабийчиклени ойнай тургъан джерлерине барыб, алагъа къарады Николай. Кесиме ушагъан къызчыкъны алырма деб, оноу эте тургъанлай, арлакъда ариу сюекли, къара эшмели, сол кезчюгю сакъатыракъ къызчыкъны эследи.

Анга джылы ышарыб:

— Былай кел, къызым, — деб, эки къолун къызчыкъгъа узатды.

Аны джылы ауазын эшитген сабий:

— Атам, атам! — деб, атылыб джетиб Николайны бойнундан къаты къучакълады.

ДЖЫЛАН

Бурун заманлада болгъан керти хапар.

Къасбот, солугъан юйюнде тапчанда таяна туруб, аякъларын полгъа ийди, олтурду. Бираз сагъыш этиб, эки къолун тобукъларына тирей, ёрге къобду. Юй тюбюнде ары-бери барды, тохтады. Къолларын бир-бирине къакъды да, харс тауушун тышына эшитдирди.

Эшик ачылды. Бир тиширыу сюелди алында. Къасбот, къашларын туйген-керген кибик эте:

— Бусагъатдан Умарны терк табыгъыз бери, — деди.

Олсагъатдан Умар кирди:

— Не дейсиз, мени багъалы джюйюсханым?

— Умар, олтур ма былайгъа, — деб къолу бла юй тюбюнде бир гитче шиндикчикни кёргюздю. Умар буюгъа-буюгъа олтурду.

— Умар, энди иги тынгыла...

Умар, ёрге къоба, разылыгъын билдириб, дагъыда орнуна олтурду.

— Биз тамбла танг аласында джолгъа чыгъарыкъбыз, узакъды джолубуз, къыйынды ишибиз. Мени ол къаратору атымы джерле, сауутуму-сабамы, хар не кереклибизни этнучюнгча хазыр эт! Кесинге да мен миңучю атладан бирин джерле. Ангыладынгмы?

— Ангыладым, мени багъалы джюйюсханым.

— Алай эсе игиди, бар!

Умар, къысха-къысха атлай, арты бла эшикден чыгъыб кетди.

Экинчи кюн танг аласында Къасбот бла Умар джолгъа атландыла. Талай заманны сёлешмей, атларын кёбюсуне тёртгюллеге, джоргъалата, тохтамайын барыб турдула. Атланы къууушханлары, ёшюнлюклери сапын кёмюкча болгъан эди. Джоллары энди къысхартылгъан болур деген заманда тохтадыла ариу тау суучукъну бойнунда. Атладан тюшюб, кишенледиле, таза къырдышха олтуруб ауузландыла. Бираз кёлленир ючюн, аракъчыкъ да уртладыла. Тиллери ачылды. Джумушчуларына буйрукъ бергенден

башха сѣлешиб кюрешмеучю Къасбот сѣлеше тебреди. Къалын чал мыйыкъларын да ӕрге бура, сылай, ышаргъан кибик ӕте келиб:

— Умар, бизни къайры баргъаныбыздан хапарынг бармыды? — деб сорду.

— Багъалы джюйюсханым, сиз къайры барсагъыз, мен да ары барлыкъма. Къайры баргъаныбыздан а хапарым джокъду, — деб башын эниште ийди Умар.

— Алай ӕсе, иги тынгыла! Биз Тау Артына ауаргъа керекбиз. Анда тау элледѣ бир-эки сабий къымарыкъбыз.

Умар, ӕсингде болсун, мен быллай джолоучулукъгъа башха сыналгъан адамларымы алыучан ӕдим. Бу джол а, кѣресе, сени алгъанма, ма бу узакъ, къыйын джолгъа.

Тирилингги, джигитлингги аясанг, эшитмедим деме! Ӕнди билдингги, Умар, къайры баргъаныбызны, не ӕтеригибизни?

— Билдим, бек сау болугъуз! Мен джанымы, къанымы да сизден аямам. Керек болса, сизни ючюн джанымы да берликме, багъалы мени джюйюсханым!

— Умар, ӕнтда къуйчун бери бирер мюйюз аракычыкъ. Бирер кесек тартайыкъ! Не? Къалай кѣресе?

— Сизге табы болсун, джюйюсханым!

Мындан сора Къасботну бети къызарды, кѣзлери, чегет къыйырын кърау басханча, агъардыла. Мурулдай, сѣлеше тебреди. Алай болса да ӕмюрюнде биргесине аракы ичмеген, стол джанына бирге олтурмагъан Умар, Къасботну ичин айтдыргъан аракы болгъанын ӕслеб, джюйюсханы не айтса да, артыкъ айырылыб, кѣлуне джетерге кюрешди.

Къасбот, алай ӕте келиб, кѣлундегин бекден бек чыгъара тебреди.

— Умар, билемисе сен кесинги ким болгъанынгы? Мени атам сени... — Къасбот, ӕсирсе да, терс айта тебрегенин ангылаб, джолоучулукъ да кѣзюне кѣрюне, — къойкъой, неге керекди ол хапар сизге, мени ишими, кереклими толусу бла тындыраса сора, — деб, анга аккыллы къарады...

Андан сора ӕкиси да бир кесек тынгылашдыла, тартханлары бла не ӕсе да бир-бири кѣзлерине джитирек къарадыла. Алай болса да, хапарларын тыйыб, туруб атларына миниб, джолларына атланыб кетдиле.

* * *

Кечени кече узуну барыб турдула. Танг аласында бир ариу джерлеге келдиле. Келген джолларындан бир джанына туруб, чегет къыйыры, ӕки уллу къайын терекни тюбюнде, атларындан тюшюб тохтадыла. Алайда бир кесек солугъан да, джукълагъан да ӕтдиле. Кюн тие тебреген сагъатда сагъайдыла. Алайдан узакъ болмагъан бир къара суучукъда бетлерин, къолларын да джуудула, ӕртден азыкъ да ашадыла. Джолгъа чыгъаргъа хазыр бола тургъанлайларына, сол джанларында, кюн бетге джайылыб, къой сюрюу отлай, быланы юслерине келди. Аны къараб кѣргенлеринде, была ӕрлай атларына миндиле. Сюрюучюню къатына джетгенлеринде:

— Ой джигит, мал кѣб болсун! Бу къой сюрюу кимникиди? — деди Къасбот.

Ариу джууаб эте, сюрюучю юркген кьойланы тыяр кьайгыда Къасботну кьаты бла озуб тебрегенлей, аркъанны ызындан джиберди Къасбот. Имбашы бла бирге белинден буудуруб, атыны кючю бла кесине тартды. Джыгьылыргъа джетсе да, джаш аякларыны юсюнде тохтады.

Къасбот бла Умар атларындан тюшдюле, сюрюучюню кьолларын артына кьаты байладыла. Тарта, соза, ура, джашны бир кьулакьгъа тюшюрдюле.

— Умар, узакъ, терс джанында эсек да, муну кьычыргъанын адам эшитирге боллукьду. Ол эски, тер ийис этген келегин джырт да, аузуна бир быстырчы. Кесин да адамыча бир ууат! — деди Къасбот.

— Былайда адамланы кереклерин бермесенг, бой сала билмейдиле. Ангыладынгмы? Нек сирелиб тураса? Бусагъатдан эт мен айтханны!

Мыллыгын джашха атыб, Умар аны тьойген кирик этди. Къарыусуз болгъан джаш, аякъ юсюнде туралмай, кесилген терекча, ауду, джерде тьенгерерге кюрешди.

Машокну атханча, сюрюучюню Умарны атыны юсюне атдыла. Кетиб бара, къамчисини учу бла Къасбот дорбунну кьргюздю:

— Ары кьарачы, кьарагеген тереклени сол джанларында, чауул кьаяланы башында дорбунну кьеремисе, Умар? Мен алайгъа талай кере баргъанма. Атла бла чыгъаргъа кьыйынды, алай болса да, кьайгьырмаз. Бу джаш кирикни ол дорбунга ата кетейик. Аны алайда киши табарыкъ тьюдю. Мынга да бир негер кьурай, тамбла ингирге ызы-

бызгъа тигелербиз, — деб Умаргъа кьарады.

— Багъалы джюйюсхан, ангыладым.

— Алай эсе, ары тут, серинге кьараб турма да!

Экиси да, ёлюкню кьлтюргенча, кеслерине табыракъ джеринден тута, атдан алыб, кьлтюре-суйрей, дорбунга элтиб, ары, терен ичи сюремге, томурау отунну атханча, быргъадыла.

Ала атыб кетиб тебрегенлеринде, сюрюучю кючден-бутдан, ынгычхай, джан-джаныуар джазыкьсынырча, башын аланы ызларында буруб кьараргъа кюрешди.

Умар, ол болумну кьргенинде, тьезалмай, ызына бир-эки кере да кьарады.

* * *

Умарны джазыкьсынынганын эслеб, Къасбот кьашын-башын тьюдю, урушур кьан алды.

— Багъалы джюйюсханым, бойнум кьылдан ингичке, сиз айтханга разыма, тилейме, кечигиз, бу джашны кьолун-аягьын ийиб кьояйыкъ. Биз ызыбызгъа кьайтхынчы, ол ёлюб кьалыргъа боллукьду.

Къасбот, Умарны сьзлерин андан ары кьлтюралмай:

— Умар, — деди ол, ачулулу кьаннга кириб, — аны орнуна кесинг кьалыб кетеринг келе болурму? Кьолун, аягьын бошлай айлансанг, башына бош этгенден не башхасы барды? Болду, кьбдю джаншагъанынг!

Эринлеринги кѡба турма да, атла аллы-
нга! — деб хыны-хыны этди.

Умар, тынгылай келиб, тѣзалмайын:

— Багъалы джююсхан, кечигиз! Ол кѡ-
дар джаннга уа не оноу эте кетериксиз?

Кѡаннга ѳкюрген тууарча, кѡая ранланы
зангырдата:

— Энди уа не болду сеннге? Ол джанла
дегенинг а неди?

— Тилейме, асыры дженгиллик этмегиз!
Джанла деб а ол сюрюучюню кѡойларына
айтама. Аланы джыйын джанлы кѡырыб
кѡояргѡ боллукъду. Амалы боллукъ эсе,
бир кесек сагъыш этерми эдигиз...

— Сени, Умар, ол малладан не башха-
лыгъынг барды? Сен кѡабынгдан чыгъыб
айлана кѣреме. Энди мындан ары озма!
Адамы да, кѡою да сени ишинг тюлдю. Ала-
ны кѡой да, кеси башынгы сакъла!

* * *

Бир кесекден экиси да джолгѡа чыкъды-
ла. Эки кюн чакълы айлансала да, джолла-
ры болмады. Кѡабханнга кеслери тюшерге
эки элиден кѡалдыла. Андан кѣб айлань-
гѡа базмай, арыб, онгсуз болуб, бягъы дор-
буннга кѡайтдыла. Атларын бир-бирине
кѡантарыб, талачыкъда азыкъ ашайдыла,
ичгенчик да этиб, тынчайыр кѡайгъыгѡа
киредиле.

Ашагъаны, ичгени да ичине бармай, асы-
ры кѡыйналгъандан олтурмай, Кѡасботдан
да кѡоркѡа-кѡоркѡа, Умар дорбун таба
кѡарады.

Аны эслеб, Кѡасбот:

— Бу джол муратыбыз толмады. Энди
мындан ары кюрешмей, дорбунда джашы-
бызны алыб кетейик!

Умар эрлай Кѡасботха бурулду.

— Болсун, джююсхан, болсун!

— Ашыкѡма, бир-ѳки ыйыкъдан сора
башха джары барлыкъбыз. Сени кѣлюнге
уа кѡалай келеди?

— Да мени кѣлюме уа кѡалай келликиди?
Сиз айтхан болсун!

Экиси да дорбуннга чыкъдыла, джашны
юсюне ѳрге туруб тохтадыла.

Санлары титиреб, Умар артха турду. Таб,
кѡачары да келди. Кѡасбот а, кѡамчисин
кѡолунда кѡаты кѡысыб, джаш таба таукел
атлады

Бир уллу кѡара джылан, джашны ачыкъ
субай бойнуна юч-тѣрт кере чырмалыб, ба-
шын да кѣкюрегине, кѣлегини тюбюне су-
гъуб тура эди.

Джаш сау, аз-буз солуй, Кѡасбот бла
Умарны тауушларын эшитгенинде, кѣзле-
рин кючден-бутдан ачаргѡа кюрешди.

Умар Кѡасботха джити кѡарады. Оноу
этерик болур, «кѡараб турма да болуш» де-
рик болур деб, келди кѣлюне, алай а Кѡас-
ботда ол акъыл джокъ эди.

Андан ары тѣзалмай, Умар джаш таба
тебреди. Кѡасбот унамады иерге:

— Джашны болуру болгъанды, кѡой, аны
бла кюрешиб джукъ эталлыкъ тюлсе. Ке-
тейик, — деди ол сууукъ ауаз бла.

— Огъай, Кѡасбот, бир да кѡуруса да

ол джыланны ёлтюрейик, джашны аягъын, къолун бошлайыкъ.

— Къой дейме да сеннге! — деб Къасбот урушур къан алды, герохуна узалды.

Кёк бла джерни танымады Умар. Кёзлери къарангы этиб, башы тегерек айланды. Талагъа тюшдюле. Селешмей, атлагъа миниб, джолгъа чыкъдыла. Бир кесекден Къасбот, атыны джогиениден къысха тартыб, Умаргъа бурулду:

— Умар, манга керти бир уллу дертинг болгъанча, кесинги къырым тауукъча кёбдюрюб келесе, аллай къыйынлыгъын бар эсе, айт, ким билсин, артда ангылашынмай къалмайыкъ. Мен санга, игилик этген болмаса, аманлыкъ этгенме деб билмейме. Аны кесинг да ангылайса...

— Къасбот, айтханынг тюздю, ангылайма, дертим да джокъду, алай а...

— Тохта, тохта, сен асыры кёб селеше тебрегенсе. Унутма, джигит, сен бла мен ким болгъаныбызны! Сен кесинги Къасбот бла тенг этерге умут этме. Сен алайын унутма, джигит, — деб Къасбот хыликке этгенча селешди.

— Кесинги тыялмасанг а, мен сени къабынга джыяргъа да болурма...

— Къасбот, бек иги болду ичинги айтханынг. Энди, керти эркишилеча, кёзден-кёзде къараб, тюз болумча селешейик.

Мен санга бой салыб тургъанлы джырма бла джети джыл. Энди къазан башы бла тегюледи. Сени бюгюн этген ишинг, айтдырмай къоймай эсенг, ол джарлы сюрюучю джашны бойнун буууб, къанын иче тур-

гъан уу джыландан сени башхалыгъын бармыды? Ол уу джыландан эсе, сени хатанг кёбдю! Дыф дегенлейинге, уруб къоярыкъма! — Умар, берданны къочхарын ойнатыб, бир джанына турду. — Къан ичген кючюкню къарны къандан тоймайды деб керти айта кере эдим, сени ким болгъанынг мен бир да ариу ангыладым! Аллыбызда ол экиджол айырылгъанны керемисе? Ма биз да бир-бирибизден алай айырылыргъа керекбиз! Уруб къойгъунчуннга дери, терк кёзюмден ташайыб кет!

Къасбот атын къамчи бла урду, ауузун тыялмагъанча этиб, Умар кёргюзген джол бла дуппурдан ауду. Талай минутдан ол дагъыда кёрюндю. Ат юсюнде, Умар таба айланыб, юч кере шкок атды. Уралса, огъайы болмаз эди, алай а окъла кенгтин джюзюб ётдюле. Андан сора къайры эсе да ташайды Къасбот

Умар да, джаулугъун билдирип ючюн, Къасбот таба айландырыб, талай кере атды. «Тохта, тохта, мен ким болгъанымы сеннге къысха заманны ичинде танытайым. Сеннге беллерин бюгюб, ишлеб тургъан адамланы кесинге къаршчы этейим. Кёбден бери мени кирик джарлыла ишлеген уянгы бек ариу чачайым»... — дей, Умар кёб затны кёзюне кёргюздю. Ызы бла дорбуннга атылды. Биягъы къарагёген тереклени ичи бла, талагъы туруб, чыкъды ары. Аны аякъ таушун эшитген джаш, джангыдан джан киргенча болуб, къарыусуз къымылдай, кёзлерин Умаргъа къаратды. Джыланны къуйругъу джашны бойнунда тургъанлай, аны ба-

гъыр башчыгы дорбунда чырмауукъ гокка хансчыкъланы ичине ташайыб эди.

Умар джыланни башы табадан аягы бла басды. Джылан да, къуйругъун джашны бойнундан седиретиб, Умарны тобугъуна дери чырмалды. Алай болса да, къамчи аны башын джерге джабышдырды. Ургъаны келюне джетмей, Умар аны багыр башчыгын джити таш бла эзиретди, чачакъ-чачакъ этиб атды.

Эрлай джетиб джашны къолларын, аякъларын бошлады, сабийни алгъанча, къолуна алыб, аты тургъан талачыкъгъа тюшюрдю. Джамчысын джайыб, ат джерни кепчегин башына салыб, анга орун хазырлады. Къол джаулугъун суулугъунда аракъы бла джитиб, джашны бетин, джылан ургъан-эмген джерлерин да сылады, ауузу бла эмиб, тартыб джылан ууну кетерир мурат этиб, тышына талай кере тюкюрдю. Андан сора къара суудан суу келтириб, ауузуна къуяргъа, ичирирге кюрешди. Кёзлерин аз-буз ача, джаш ышаргъан ышан этди. Кёзлери бла сорду ол Умарны ким болгъанын, анга нек болушханын. «Ким болгъаным мен да эсгералмайма, мен да сени кибик бир джашма», — деген акъылны билдирди Умар. «Ызынга нек къайтханса?» — деген соруу келди джашны тюрсюнюнден. «Джигит, сен менден къоркъма, мен сени ючюн къайтханма» — «Ол дженгеринг а не болду?» — «Кетди ол, артда айтырма хапарын»...

Алайда къырдышха таяныб, Умар да сингди сагъышха. Джашны, кесини юсюнден да талай план бичди. Эки сагъатдан уяныб,

джаш олтурургъа кюрешди. Тегерегине кёб къараб турду. Суучукъ уртлаб, бетин, къолун да джититгенден сора, ол Умаргъа бурлду. Аланы арасында кёз-къаш бла былай ушакъ барды:

— Джигит, энди шагърей болайыкъ. Мени атым Умарды, сени уа?

— Мени атым Альпез.

— Алай эсе, игиди. Энди, Альпез, менге иги тынгыла! Ол мени биргеме келген, сени да къыйнагъан—мени джюйюсханымды. Кёб ишлегенме мен анга. Алай а аны керти ким болгъанын сени юсюнде тандым. Сени къаныгы ичген уу джыландан аны башхасы джокъду, андан да аманды ол. Энди сен, къыйналдынг эсенг да, мени кёзюмю ачаргъа болушдунг. Ары дери билмей эдим халкъны джаулары ким болгъанын. Ала бла кюреширге, чыртда сагъыш этмей, бютеу кючюмю саллыкъма. Бусагъатда мен джюйюсханымдан ёморлюкге айырылыб келгенме. Сен мени кеч, сенге заманында болушмагъаным ючюн!

Умар, бир кесек сабырчыкъ бол. Не эсе да тюрлене тебрегенме. Сенге айттыргъа талай сёзюм барды. Мен джетчи башлы юйдегидеи чыкъгъанма. Барыбыз да, сени кибик болуб, бир джюйюсханнга ишлейбиз. Билмейме, ол мен кютген къойла да не болдула. Джанлы къырыб кетген эсе да... Алай болса, мени адамларым ахратха дери башларын алаллыкъ тойюлдюле джюйюсхандан. Ай анасыны уа, сау къалсам, кесим оноу этерге боллукъ эдим. Алай болса да,

Умар, сениге ышанама. Ёлсем, мени кесинг суйгенча этерсе. Сенден джангыз тилерим— белимде белибаууму атама элтиб бер. Атам бла сёзюм алайды: мени белибаууму ким келтириб берсе анга, ол, мени кибик, джаш боллукъду атама.

Атам сениге ол заманда ыйнанныкъды.

Андан ары сёлешалмай, джаш дыгаласха кирди. Умар билген билимин къызгъанмай кюрешди, кёл этди. Алай а аны солууу къысхадан-къысха бола бара эди. Кёб да турмай аны башы Умарны тобукъларына тышюб къалды.

Кёб сагъыш эте туруб, Альпезни ёлюгюн адамларына алыб бармазгъа, аны аманатын тындырыргъа оноу этди. Юч-тёрт сагъатны кюрешди Умар къабыр къазыб, таш ташыб. Ахыры джашны кеси кёлу бла басдырды, къабырыны юсюн кёл ашаб джасады. Андан сора да талай сагъатны алайда олтуруб, къабырындан кёзлерин айырмай турду. Ант этди ол ичинден бюгюнден ары болгъан кючюн, джашауун да тенглик, тюзлюк ючюн аямазгъа, таулу халкъны баш эркинлиги ючюн кюреширге. Альпезни дуниядан тас этген Къасботну рысхысындан, джашауундан да айырыргъа.

Бир кесекден таула джанындан джумушакъ джелчик урду. Къабыр тегерегинде къарагёген терекде, гокка хансчыкъла шыбырдадыла, тирилдиле. Аланы ичлеринде бугъунуб тургъан чибинчикле, кёлан гёбелеккеле сагъайдыла, кёлтюрюлдюле. Гокка хансладан ариу ийис урду.

Терен сагъышха кетиб тургъан Умар да сагъайды. Кеч бола тебрегенин эслеб, сауутун-сабасын тагъыб, эрлай атына минди.

* * *

Умар Альпезни осиятын толусу бла толтурду.

Тау Артында Умар бир талай адам бла шагърей да болду. Мындан ары ала бла тенглик, къарнашлыкъ тутарча, бир-бирлерине болушурча болуб, ызына къайтды. Артыкъсыз да бек Альпезни атасы Умарны джашы кибик кёрдю, уллу болушлукъ этди, кёзлерин ачды...

Умар патчахны зорлугъун, байла, бийле джарлыланы нек джекгенлерин, сабийле нек урланыб тургъанларын ангылай, биле башлады. Артыкъсыз да бек Къасбот ким болгъанын бек ариу, аламат билди. Къасботну ызындан тышдю.

Умар кесини элинде кишиге кёрюнмей бир талай заманны айланды. Анда-мында тюрлю хапарла чыгъа айланса да, элде Умарны кёрюб, хапар айтхан киши болмады.

Умар бир талай замандан сора, кече ортасында, бек суйген бир тенгини юйюне кирди. Тенги, аны къараб кёргенлей:

— Тоба-тоба, къайдан чыкъдыңг, Умар,— деб бойнундан кючлю къучакълаб, сейирсиниб, кеси кесини кёзлерине ийнанмагъанча болуб, сора Умаргъа джити-джити къарады ол.

— Да, Мурат, мен элибизде айланганлы эки ай болуб келеди. Кишиге тюбемегенме, биринчи сеннге кёрюнеме.

— Къалай иги болду, Умар. Ма былайгъа олтур, — деб кесини джатхан орундугъун кёрюздю. Экиси да олтурдула. Бирбирлерине иги кесек хапар да айтдыла. Заман кечирек болса да, ашагъан, ичген да этдиле.

— Мурат, сени бир кёрейим, хапарынгы, джашауунгу да билейим, — деб келген эдим да, энди кёрдюм, билдим. Мени кёб туругъа амалым джокъду. Мен бусагъатдан кетерикме. Меннге иги тынгыла: Мурат, мен сеннге джолоучулугъуму хапарын айтдым. Къасботну джаныуарлыкъ этгенин эшитдинг, Тау Артына баргъаным, анда джашау болумну ангылатдым.

Мындан ары джашаугъа акъыл бёлорге керекбиз, джарлы халкъ оноулукъ болуб турады. Анга болушургъа, башчылыкъ этерге керекбиз!

Мурат, бизни малладан башхабыз джокъду. Байла, бийле бизни джегиб, къаныбызны ичиб, кеслери суйгенлерича джашаб, бизге джол бермей тургъандыла.

Тау Артында джашау бизден да къыйынды. Джарлыла бирлеше айланадыла. Бек кёб адам эски джолну чачарлай, оярлай болгъандыла. Хар кюн сайын къаршчылыкъ ёсенден ёсе барады. Ала бары бир джумдурукъ болуб урсала, бийле, байла тас боллукъдула ёмюрлюкге!

Бизде да урунган миллет башын ёрге кёлтюрюрге тебрегенди. Тау Арты бизге юл-

гюлок этеди. Артха къалыргъа керек туюлюбюз!

Суйген тенглерибизни юсю бла халкъны ичинде джашауну болумун айтыргъа, сингдиррге керекди.

Джарлы миллет боллукъ джашауну тюз ангыласа, аны бир кюч да хорламаз!

Мурат, мени юсюмден бизни тенглерибизге — Смайылгъа, Идрисге, Ахматха айтыргъа боллукъса, ол къан ичгенлеге уа мени юсюмден уллу хапар билдирмегиз. Хар затны заман кеси билдирликди. Бусагъатда аз болсакъ да, заман-заманы бла саныбыз, кючююз ёсерикди, джангы, тенглик джашау салынныкъды. Ма кёрюрсе, Мурат, мен айтханча болмаса! Биз таукел, ёхтем аллына барыргъа керекбиз. Тенгле, биригигиз, къарнашла болугъуз! Боллукъ тенглик джашау бизни къолубуздады. Бизни джашауубузну кесгенлеге дуняда джашау джокъду! Аланы дуниядан тас этерге керекди!

Мурат, эсен тюбешейик, сау къал! — деб тауушсуз арбазгъа чыгъыб, атына миниб, къанатлы учханча, учуб кетди.

* * *

Умар Муратха, талай тенгине тюбей, керти джолну болумун айта, сингдире айланады. Аны къайда тургъанын, къайда джашагъанын киши билмейди. Элде уа хапары къыска-къыска чыгъа, байлагъа, бийлеге къоркзуу салгъанлай айланады.

Патчахлыкъны зору да Умарны ызындан

сюрюр ючюн къоймады. Байланы, бийлени
кючю бла да кълауум кълауум болуб, бир та-
лай адам излејди, алай болса да Умарны
туталмайдыла. Ала ючюн деб Умар кесини
тутхан ишин къоймайды. Джер-джерде тул-
парлыкъ, джигитлик ишлери бекден-бек чы-
гъа айланады.

Къарангы миллет Умарны тутхан ишин
ангылай, андан уллу игилик сакълай теб-
регенди.

Умар мындан ары тѣзалмады. Къасбот
бла чотун бир джанына этерча болду.

Къасбот юйде. Кече он эки сагъатда тая-
ныб, кѣзлерин юй башына ийиб, сагъышха
кирди. Юйде кесинден сора киши джокъ.
Эшик тауушсуз ачылды. Умар, юйге кириб,
эшикни къадауун ичинден кючлю салды да,
Къасботну юсюне ѳре туруб, джити, эрши
къарады.

— Хы, энди, Къасбот, сенден къанымы
алыргъа келгенме.

Ол, къамасын къынындан чыгъарыб:

— Тюбеширбиз, — деб сѣз берген эдим да,
ма, кѳресе, келиб юсюнге ѳре туруб тургъа-
нымы.

Бу юйде кѳб табынганма мен сеннге.
Мындан ары, эшта, табынган не болгъанын
унутурукъ болурма.

Тур ѳрге, ол самыр итингча тѳнгереб тур-
ма да. Эркишилигинги бир сынаим!

Къасбот секириб ѳрге къобады. Умарны
аллында сирелиб тохтайды.

— Неге къараб тураса? Ол кюйюзде та-
гъылыб тургъан уллу бычагъынгы къолу-
нга ал!

Къасбот, къоркъа-къоркъа барыб, бычакъ-
ны къолуна алды. Бирден-бирге кюрешиу
башланды. Иги кесек заманны къама бла
бычакъ от чакъдыла эсе да, Умар Къасбот-
дан къанын алды. Бир кесек юсюне къараб,
томрауну басханча, юсюнден басыб, аягъы
бла ары-бери тюртдю.

— Итни ѳлюмю да итча болады! Джат
энди былай юйюнде! — деди Умар.

Умар, юйге киргенича, юйден да акъырын,
тауушсуз эшикге чыгъыб, хазыр тагъылыб
тургъан атына миниб, джел таууш этдириб
кетиб къалды.

БАШЛАРЫ

Ана кѣлю балада	3
Раяны джигитлиги	24
Атасын табды	38
Алгъа	53
Тюбешиу	63
Тенг унутулмайды	70
Нинаны хапары	77
Дерт	82
Нонаны медальону	91
Къазауатды терс	102
Аскерчи тенгле	110
Адамлыкъ	118
Джылан	130

ИБ № 1380

Байрамуков Мухтар Хамзатович

НЕЗАБЫВАЕМЫЕ ДНИ

Рассказы

На карачаевском языке

Редактор А. И. Кубанов

Художник В. И. Бекетов

Художественный редактор М. П. Бертник

Технический редактор М. Г. Климовская

Корректор К. А. Салпагарова

Сдано в набор 22.07.83.
Подписано к печати 09.04.84. ВУ 61074.
Формат 70x90¹/₃₂. Бумага тип. № 2.
Гарнитура школьная. Печать высокая.
Усл. п. л. 5,56. Уч.-изд. л. 5,4. Тираж 2000 экз.
Заказ № 3854. Цена 40 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства,
357100, Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати.

Карачаево-Черкесская укрупненная типография,
357100, Черкесск, Первомайская, 47.

Багъалы окъуучула!

Бу китабны магъанасыны эмда
джарашдырылгъаныны юсюнден
кёлюгюзге келгенни бизге бу адрес
бла билдириргизни излейбиз:

357100 Черкесск, пл. Кирова,
Дом печати, книжное изда-
тельство.

Б 18

Байрамуков М. Х. Незабываемые дни. Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства, 1984.

С. 152

В сборник вошли лучшие рассказы автора. В них он повествует о суровых испытаниях военных лет на фронте и в тылу. Как участник Великой Отечественной войны, он проникновенно воплотил в своих произведениях мечты и думы военного поколения.

С (кар.) 2

Б $\frac{4702260000-51}{M 159 (03)-84}$ 70-84